

**RUSYA MÜSLÜMANLARININ BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİNDE AYAZ
İSHAKİ’NİN FAALİYETLERİ**

MERT CAN BABA

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Varis ÇAKAN

YÜKSEK LİSANS

TARİH ANABİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

AĞUSTOS 2020

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Mert Can Baba

06.08.2020

Rusya Müslümanlarının Bağımsızlık Mücadelesinde Ayaz İshaki'nin Faaliyetleri
(Yüksek Lisans Tezi)

Mert Can BABA

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ağustos 2020

ÖZET

Asırlar boyunca Rusya'nın uyguladığı baskı, şiddet ve asimilasyon politikaları altında yaşamlarını sürdürmek zorunda kalan Rusya Müslümanları, 19. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkıp 20. Yüzyıl başlarında gelişim gösteren bir aydınlanma akımına girmişlerdir. Bu akım sosyal, siyasi ve kültürel bir yenileşme ve bağımsızlık hareketi olarak ceditçilik adını almıştır. Ceditçilik hareketinin öncülüğü yapan aydınlardan en önde gelenlerinden biri ise Kazanlı Muhammed Ayaz İshaki'dir. Ayaz İshaki, Rusya Müslümanlarının düzenlediği kongrelere katılmasının yanı sıra edebi eserler yazıp, gazete ve dergiler çıkararak milletini uyandırmaya çalışmış ve bu yolla bu aydınlanma hareketinin ideolojik yönünü tayin eden aydınlardan birisi olmuştur. Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, Muhammed Ayaz İshaki'nin çocukluk yılları ve yetiştiği ortamdan söze başlayarak, Rusya Müslümanlarının bağımsızlık mücadelesi yolunda Ayaz İshaki'nin yayın faaliyetleri ve siyasi mücadeleleri, dönem şartları göz önünde tutularak ele alınmaya çalışılmıştır.

Bilim Kodu : 111304
Anahtar Kelimeler : Ayaz İshaki, Ceditçilik, Rusya Müslümanları, Tatar
Sayfa Adedi : 105
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Varis ÇAKAN
Orcid Kodu : 0000-0002-1270-4078

The Activities of Ayaz Ishaki in Russian Muslims' Struggle for Independence
(M. Sc. Thesis)

Mert Can BABA

GAZİ UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

August 2020

ABSTRACT

Russian Muslims, who had been forced to live their lives under Russia's policy of repression, violence and assimilation for centuries, emerged at the end of the 19th century and started a movement of enlightenment that developed in the early 20th century. This movement of social, political and cultural innovation and independence has taken the name of jadidism. One of the most prominent intellectuals who led the Jadidism movement was Mohammed Ayaz Ishaki of Kazan. In addition to participating in the congresses organized by the Muslims of Russia, Ayaz Ishaki tried to awaken his nation by writing literary works, publishing newspapers and magazines, and thus became one of the intellectuals who determined the ideological direction of this movement of enlightenment. This study traces the early childhood years of Muhammed Ayaz İshaki and explores the environment in which he grew up. It also addressesn İshaki's publishing activities and political struggles for supporting the independence of Russian Muslims.

Science Code : 111304
Key Words : Ayaz İshaki, Jedidianism, Russian Muslims, Tatar
Page Number : 105
Supervisor : Prof. Dr. Varis Çakan
Orcid Code : 0000-0002-1270-4078

TEŞEKKÜR

Bu çalışmamda bana yol gösteren kıymetli tez danışmanım sayın Prof. Dr. Varis ÇAKAN'a, sonsuz teşekkür ederim.

Kaynak temininde desteklerini esirgemeyen sayın Doç. Dr. Alper ALP'e ve Prof. Dr. İbrahim MARAŞ'a teşekkür ederim.

Eğitim hayatım boyunca maddi-manevi desteklerini esirgemeyen ANNE ve BABAMA sonsuz teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Mert Can BABA

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	ix
1.GİRİŞ	1
2. AYAZ İSHAKİ’NİN HAYATI VE FİKRİ GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER.....	9
2.1. Hayatı ve Eğitimi.....	9
2.2. Fikrî Gelişimini Etkileyen Faktörler.....	12
3. AYAZ İSHAKİ’NİN SİYASİ VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ.....	17
3.1. Gazete ve Dergileri.....	19
3.1.1. Tan Yıldızı Gazetesi ve Tan Mecmuası	20
3.1.2. Tavış (Ses) Gazetesi	21
3.1.3. İl Gazetesi.....	23
3.1.4. Söz, Bizning İl ve İl Sözü Gazeteleri	24
3.1.5. İl Gazetesi (İkinci).....	25
3.1.6. Mayak (Deniz Feneri) Gazetesi.....	26
3.1.7. Milli Yol (Yana Milli Yol) Dergisi	26
3.1.8. Milli Bayrak Gazetesi.....	28
3.2. Kültürel Faaliyetleri.....	40
3.3. Rusya Müslümanlarının Siyasi Toplantıları ve Ayaz İshaki	45
3.3.1. İlk İstişari Toplantılar ve Ufa Kurultayı (10-15 Nisan 1905).....	45
3.3.2. Rusya Müslümanlarının Birinci Toplantısı (15 Ağustos 1905)	48

Sayfa

3.3.3. Rusya Müslümanlarının İkinci Toplantısı (13-23 Ocak 1906).....	50
3.3.4. Rusya Müslümanlarının Üçüncü Toplantısı (16-21 Ağustos 1906).....	51
3.3.5. Rusya Müslümanlarının Dördüncü Toplantısı (15-25 Haziran 1914).....	54
3.3.6. Birinci Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı (1-11 Mayıs 1917)	55
3.3.7. İkinci Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı (21-31 Temmuz 1917).....	61
4.AYAZ İSHAKİ’NİN MUHACERET DÖNEMİ FAALİYETLERİ	65
4.1. Almanya –Türkiye - Polonya Üçgeninde Ayaz İshaki.....	65
4.2. Doğu Asya Seyahati	70
5.AYAZ İSHAKİ’NİN FİKİRLERİ VE ÇAĞDAŞLARININ GÖZÜNDEN AYAZ İSHAKİ	75
5.1. Türk Birliği Hakkındaki Fikirleri	75
5.2. Dilde Sadeleşme Konusundaki Fikirleri.....	78
5.3. Latin Alfabesine Geçiş Konusundaki Fikirleri.....	80
5.4. Türk Kadını Hakkında Görüşleri.....	81
5.5. Çağdaşlarının Gözünden Ayaz İshaki	82
6. SONUÇ	87
KAYNAKLAR.....	91
EKLER.....	97
EK-1. Ayaz İshaki’nin en çok tanınan ve dağılan fotoğrafı (1911).....	98
EK-2. Yusuf Akçura ile birlikte bir fotoğrafı (İstanbul,1931)	99
EK-3. Tan gazetesinin başlığı	100
EK-4. İl gazetesinin başlığı	101
EK-5. Yana Milli Yol mecmuasının başlığı.....	102
EK-6. Milli Bayrak gazetesinin kapağı	103
EK-7. Rusya Esiri Türk İlleri Cephe Birliği Toplantısına katılan liderler	104
ÖZGEÇMİŞ.....	105

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar

Açıklamalar

Bkz.

Bakınız

Çev.

Çeviren

Dr.

Doktor

Prof.

Profesör

s.

Sayfa

vb.

Ve Benzeri

Y.M.Y.

Yana Milli Yol Dergisi

1. GİRİŞ

1552’de Kazan Hanlığı ile başlayarak sırasıyla Astrahan Hanlığı, Sibir Hanlığı, 1593-1604 yılları arasında Sibirya’nın tamamı, Nogay bölgesi, Yukarı Yenisey, Kazak bölgesi, 1783 yılında Kırım, ardından Kuzey Kafkasya, Taşkent ve 1880-1884 yılları arasında Türkmen bölgesi Rusların hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları’nın da Rus esaretine düşmesiyle birlikte Rusya Türkleri/Müslümanları tabiri kullanılmaya başlanmıştır.¹ Yüzyıllar boyunca esaret altında yaşayan Rusya Müslümanları, bilhassa 19. Yüzyıl’da cereyan eden büyük bir aydınlanma hareketi ve bağımsızlık mücadelesine girişene kadar kendi vatanlarında söz hakkı olmadan yönetilmişlerdir.

Rusya Müslümanları aydınlanmasının en önemli simalarından biri olan Muhammed Ayaz İshaki, ölümünün üzerinden uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen hak ettiği ilgiyi görememiştir. Son dönemlerde Kazan’da ve Türkiye’de Ayaz İshaki hakkında birtakım çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar yeterli değildir. Rusya Müslümanlarının bağımsızlık mücadelesinin tam olarak anlaşılabilmesi ise Ayaz İshaki olmadan eksik kalacaktır. Ayaz İshaki’nin çıkardığı Yana Milli Yol dergisinin bazı sayıları Milli Kütüphanede bazıları ise Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde mevcuttur lakin önemli kısmına maalesef ulaşamamaktayız. Kaynakların yetersiz olması ve ana kaynakların ulaşılmaz olması çalışmamızın başta gelen zorluklarından biridir. Diğer bir zorluk ise kaynakların genellikle birbirini tekrar etmesi olmuştur.

Ayaz İshaki üzerine yazılmış ilk eser Necip Asri’nin 1912’de yazdığı Şimali Türk Ediplerinden Ayaz İshaki adlı eseridir. Gerek hacmi gerekse yazıldığı tarih itibarıyla yeterli bilgi sağlamayan bu eserin yarısı Ayaz İshaki’nin bir konferans metnine ait olmak üzere toplam 23 sayfadır.² Bu eserin kaleme alındığı tarihte Ayaz İshaki bağımsızlık mücadelesinin ortası diyebileceğimiz bir dönemde olduğu için 1912 yılından ölümüne kadar yürüttüğü faaliyetleri kitapta yer almamıştır. Necip Asri’nin esere neden devam etmediği ise bilinmemektedir.

¹ Hablemitoğlu, N. (2005). *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri (1905-1917)*. (ikinci Baskı). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 15.

² Kanlıdere, A. (2019). *Sosyalizm’den Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshaki*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 11.

1928’de Berlin’de çıkarmaya başladığı Milli Yol ve ardından devamı niteliğindeki Yana Milli Yol adlı dergisinden kendi hayatı ve mücadeleleri hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır ancak sayıların tamamına ulaşmak neredeyse imkânsızdır.

Edebi eserleri üzerine Alsu Kamalievâ’nın Romantik Milliyetçi Ayaz İshaki adlı eseri önemli bir kaynaktır. 2009 yılında yayınlanan bu çalışma Ayaz İshaki’nin edebi eserlerini inceleyecek olanlar için, içerisinde birçok eserinin bölümlerinin sunulmuş olması açısından önemlidir.

Şule Güngör’ün 1994 yılında yüksek lisans tezi olarak ele aldığı Yana Milli Yul (Yeni Milli Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli)’nin Siyasi Görüşleri adlı çalışma Yana Milli Yol dergisinin içeriğinin ele alınması, bazı makalelerinin çevirisi ve Ayaz İshaki’nin siyasi görüşlerinin ele alınması açısından önemli bir yer tutmaktadır.

Derya Hamiye Erbirsın tarafından 2016 yılında hazırlanan İdil-Ural Muhacir Siyasi Edebiyatında Yana Milli Yul ve Ayaz İshaki’nin Siyasi Söylemi adlı yüksek lisans tezinde, Ayaz İshaki’nin faaliyetleri üzerinde kısaca durulmuş ve ağırlıklı olarak Yana Milli Yol dergisindeki yazıları detaylı bir şekilde edebi açıdan incelenmiştir.

Selda Şahin tarafından 2018 yılında hazırlanan Ayaz İshaki’nin Hayatı ve Fikirleri adlı yüksek lisans tezinde, ağırlıklı olarak Ayaz İshaki’nin fikri dünyası ve fikri gelişimini etkileyen faktörler üzerinde durulmuştur. Yer yer konu başlığının dışına çıkmış ve siyasi faaliyetleri daha kısa bir şekilde ele alınmıştır.

Ayaz İshaki hakkında en değerli eser kızı Saadet Çağatay, damadı Tahir Çağatay, Ali Akış ve Hasan Agay’ın 1979 yılında hazırlamış olduğu Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyetleri (100. Doğum Yılı Dolayısıyla) adlı eserdir. Eserde İshaki ve yakınlarının hatıralarına ve değerlendirmelerine yer verilmiştir.³ Bu eser Ayaz İshaki hakkında geniş kapsamlı olarak hazırlanmış ilk eserdir. Ayaz İshaki ile birlikte bağımsızlık mücadelesinde saf tutan birçok arkadaşının Ayaz İshaki’nin faaliyetleri ve kişiliği hakkında önemli bilgiler vermektedir.

³ Kanlıdere, 2019, 13.

Son olarak Ahmet Kanlıdere'nin geçen yıl (2019) çıkarmış olduğu Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshaki adlı eseri, Ayaz İshaki'nin fikri gelişimini, siyasi faaliyetlerini, Türk düşüncesine etkilerini ve Türk basınındaki yazılarını irdelemesi bakımından önemli bir yer tutmaktadır.

Çalışmamızda ceditçilik hareketinin öncülerinden biri olan Ayaz İshaki'nin bilinirliğini artırmak ve kendisini daha iyi tanıtmak amaçlanmıştır. Çalışmamız sınırlandırırken Ayaz İshaki'nin faaliyetleri ve eserleri genel olarak ele alınmıştır. Şimdiye kadar Ayaz İshaki hakkında yapılan çalışmalar genellikle hayatını ve faaliyetlerini ele almamış, belirli hususlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışma ile ağırlıklı olarak Ayaz İshaki'nin siyasi faaliyetleri ele alınmıştır ve hayatı daha detaylı olarak anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın birinci bölümünde Ayaz İshaki'nin hayatı ve tahsili hakkında bilgiler verdik. Ayaz İshaki'nin fikirlerinin temelinde yatan faktörlerden bahsedip fikri değişmelerini ve bu değişimin sebeplerini ele aldık.

İkinci bölümde Muhammed Ayaz İshaki'nin ilk sosyalist faaliyetlerinden başlayarak siyasi hayata yönelişinden, kültürel faaliyetlerinden, Rusya Müslümanlarının bağımsızlık yolunda düzenledikleri kongrelerden ve kısa süreli Muhtariyet yönetiminden bahsettik.

Üçüncü bölümde yönetimin Bolşeviklere geçmesinden sonra Ayaz İshaki'nin memleketinden ayrılışı ve ardından muhaceret döneminde devam ettiği milli mücadele faaliyetlerinden söz ettik.

Dördüncü bölümde mücahidimiz Ayaz İshaki'nin Türk Dünyasını meşgul eden konulardaki görüşleri ve Ayaz İshaki hakkında çağdaşlarının fikirleri, görüşleri, eleştirileri ile birlikte minnet duyguları dile getirilmeye çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde ise Ayaz İshaki'nin faaliyetlerinin amacına ulaşp ulaşmadığının yanı sıra ne gibi etkiler bıraktığı ve mücadelesinin sonuçlarından bahsettik.

Bu çalışma ile Ayaz İshaki'nin Türk Fikir Hayatındaki rolü, etkinliği ve sonraki nesillere bıraktığı miras ile kültürel etkileri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışma

hazırlanırken öncelikli olarak doğrudan Muhammed Ayaz İshaki üzerine yazılan eserlere öncelik verilmiştir.

Kapsam olarak, Muhammed Ayaz İshaki'nin faaliyetleri genel olarak ele alınmış ve gerekli görülen yerlerde ve kaynakların el verdiği ölçüde, konu başlığından sapmamaya çalışarak bilgi vermek amaçlanmıştır, öncelik olarak Muhammed Ayaz İshaki'nin etki gösterdiği hususlar ve içerisinde bulunup doğrudan katkı sağladığı olaylar ele alınmaya çalışılmıştır.

19. Yüzyıl sonu ve 20. Yüzyıl başlarında Avrupa'da ekonomik kriz çıktığında Rusya'nın önemli şehirleri sanayi merkezi konumundaydı. 1900 yılına doğru bu ekonomik kriz Rusya'ya da sıçramış ve bu durum yabancı sermayenin çekilmesinin yanı sıra üretimin de azalmasına yol açmıştır. Bunun neticesinde birçok işçi çalışma imkânını kaybetmiştir. Ülke genelinde grevlerin başlamasına sebep olan bu gelişmeler sosyalist hareketin ivme kazanmasını sağlamıştır. Bu grevler zamanla ekonomik talepleri aşarak mutlakıyet karşıtı isyanlar haline gelmiştir. Ekonomik sebeplerin yanında Rus monarşisinin uygulamakta olduğu milliyetçi politika sonucunda Ruslaştırma ve Ortodokslaştırma çabaları halkın her kesiminden insanı zorlamıştır.⁴

1898'de Çin hâkimiyetindeki Port-Arthur Limanını ele geçiren Rusya, Doğu Asya'da aktif siyaset sürdürmeye başlamıştı. Çin, Rusya'nın ilerleyişine karşı koyamıyordu ancak 1865 yılından itibaren teknik gelişmeler gösteren Japonya, Rusya'yı durdurabilecek güçteydi. Rusya'nın Doğu Asya'daki ilerleyişini durdurmak isteyen Japonya, 1904 yılı ocak ayında Rusya ile savaşa girdi. Rus hükümeti Japonya'yı zayıf gördüğünden savaştan galip çıkacaklarına inanıyordu. Halk arasında milli ve dini heyecan yaratmayı hedefleyen Rus hükümeti bu amaç doğrultusunda gazetelerde milliyetçi makaleler yayınlatıp kiliselerde ayinler yaptırdı. Ancak mağlubiyetler birbiri ardına gelmeye başladı.⁵

Savaşta Rusya'nın art arda aldığı yenilgiler halkın yönetime olan güvenini iyiden iyiye sarsmıştır. Savaş masrafları dış devletlerden borç alarak karşılanırken içerde halka

⁴ Alp, A. (2010). *Kazan Tatarlarının Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 31-32.

⁵ Kurat, A. N. (1966). "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3-4 (24), 129.

yeni vergiler yükleniyordu. Böylece ekonomik kriz daha da belirgin bir hal alırken fabrikalardan maaşlarını alamayan işçilerin memnuniyetsizliği günden güne artıyordu. Halk savaşın kaybedilmesini istibdat yönetiminin bir başarısızlığı olarak görmekteydi. İçten içe savaşın kaybedilmesini isteyenler meydana çıkmıştı.⁶

Japonya savaşa hazırlıklıydı ve teknik olarak da Rusya'dan üstündü. Aynı zamanda Rusya içerdeki krizle mücadele halindeydi ve ekonomik olarak sürekli güç kaybediyordu. Japonlar Doğu Asya'daki Rus donanmasını yok edip Port-Arthur Limanı'nı ele geçirmiştir. 27-29 Mayıs 1905'te Tsushima Boğazı Savaşı'nda Rus filosu tamamen yok edilip ve ateşkes ilan edilmiştir.⁷ Rusya'nın bu savaşı kaybetmesi hem Avrupa devletlerinin yenilebilir olduğunu göstermiş hem de ihtilal hareketlerini hızlandırarak Çarlık devrinin sonunu getirecek ilk kıvılcım olmuştur.

Japonlara karşı alınan ağır mağlubiyet ve beraberinde gelen terör olayları, Çarlık hükümetinin meşruti monarşiye götürecektir birtakım düzenlemelere gitmesine sebep oldu. Knez Svyatopolk-Mirskiy'in 1904 Ağustos'unda İçişleri Bakanlığı'na getirilmesiyle, 6-9 Kasım 1904'te Zemstvo* teşkilatlarının temsilcileriyle yapılan görüşme sonucunda alınan kararlar Çar'a sunulmuştur. Çar bu görüşme sonucu alınan kararları onaylamış ve 12 Aralık 1904'te yayınladığı fermanla yeni bir döneme geçildiğini beyan etmiştir.⁸

1905 yılı başlarında Petersburg'taki Putilov Fabrikası'nda çalışan işçilerden dördü işten çıkarılınca bütün fabrika greve başlamıştır. Bu grev kısa sürede diğer fabrikaları da etkisi altına almıştır.⁹ 8 Ocak'ta başlayan ve 150 bin kişinin katıldığı bu büyük grevin siyasi bir harekete dönüşmesini engellemek isteyen Rus polis teşkilatı ajanı Papaz Gapon işçilerin lideri olarak grevin inisiyatifi ald. Çar'a sunulacak talepleri içeren dilekçe hazırlama fikri 9 Ocak günü uygulamaya başlandı.¹⁰ Dilekçelerini Çar'a sunma amacıyla Kışlık Saraya doğru yola çıkan işçiler, ellerinde Çar'ın portresi ve bayraklarla sıra halinde yürümeye başladılar. İşçileri, kadınlar ve çocuklar da takip etti ve böylece yaklaşık 140 bin

⁶ Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. (İkinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 378.

⁷ Kurat, 1987, 418.

*Bulundukları bölgenin, sağlık, eğitim, ulaştırma, tarım ve hayvancılık işlerinden sorumlu, meclis ve idare heyetinden oluşan yerel organlardır. Bkz. (Alp,2010, s.16-18).

⁸ Alp, A. (2014). "Rusya Müslümanlarının İlk Siyasi Toplantısı", A. Çetin (Editör). *Tarihin ve Tarihçinin İzinden*. (Birinci Baskı). Ankara. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 425.

⁹ Kurat, 1987, 380.

¹⁰ Alp, 2010, 34-35.

kişilik bir grup haline geldiler. Çar II. Nikola işçilerin dilekçelerini kabule yanaşmadı ve saray meydanındaki askeri kuvvetler tarafından halkın üzerine ateş açıldı. Yüzden fazla kişinin öldüğü bu olay Rus tarihinde Kanlı Pazar olarak adlandırılmış ve 1905 ihtilalinin başlangıcı olmuştur.¹¹

1905 Şubat ayı içerisinde Rus- Japon savaşının mağlubiyetle sonuçlanması ve Kanlı Pazar olayının etkisiyle Rus toplumunun üst kesimleri Çar'ın tutumundan ve genel durumdan memnun olmadıklarını açıkça dile getirmeye başladılar. Bunun üzerine Çar'ın 18 Şubat 1905'te yayınladığı ferman aracılığıyla Rusya halkına düzeni sağlamak için ön gördükleri talepleri bakanlar kuruluna iletme hakkı verdi.¹² 1905 Nisan'ına gelindiğinde hükümet bir istişare duması kurulacağı yönünde bir ferman yayınladı. Ancak halk hem daha somut beklentiler içerisindeydi hem de geniş siyasi haklar talep ediyordu.¹³ Çarlık hükümetinin verdiği kararlar yalnızca halkı yatıştırmak için verilen sözde kararlardı. İsyen dalgası sürekli artarak devam etmekteydi.

Çarlık genelinde grevler şiddetini ve sayısını artırarak devam etti ve ekim ayında genel bir grev halini aldı. Böylelikle Çar köşeye sıkışarak 17 Ekim 1905 tarihinde hürriyet hakları içeren bir manifesto yayınladı.¹⁴ Manifestoda İmparatorluk genelinde karışıklık ve huzursuzluğun hüküm sürdüğünü, bu durumun ülke bütünlüğünü zedeleyen bir hal aldığını ve bundan dolayı aldığını bazı tedbirler alındığını ilan etmiştir. Bu tedbirleri şu şekilde beyan edilmiştir:

- 1) Kişisel dokunulmazlık, fikir, vicdan hürriyeti ve toplantı özgürlüğü,
- 2) Devlet Duması için seçimleri geciktirmemek, seçme hakkı olmayan halka da seçme hakkı vermek ve seçim kanununu yeni kanunlara göre oluşturmak,
- 3) Devlet Dumasını yasama organı yapmak ve halkın vekillerine hükümeti denetleme hakkı vermek.

Bu kararlar sonucunda Rusya'da Sosyalist Devrimci ve Sosyal Demokrat, Kadetler (Anayasacı Demokrat), Oktabiristler (17 Ekim), gibi partiler icraata başladı.¹⁵

¹¹ Kurat, 1966, 130.

¹² Alp, 2010, 35.

¹³ Kurat, 1966, 130-131.

¹⁴ Kurat, 1987, 385-386.

¹⁵ Alp, 2010, 42-43.

İhtilal sonucu ortaya çıkan hürriyet havasında basın-yayın faaliyetlerinin hız kazanmasıyla halk bilinçlenerek Çarlık yönetimine karşı daha aktif faaliyet göstermeye başlamıştır.

20. yüzyılın başlarında Rusya egemenliğinde yaklaşık olarak 14 milyon Müslüman-Türk nüfusu yaşıyordu.¹⁶ Rusya'nın boyunduruğu altında yaşayan Müslüman toplulukları üzerindeki baskıcı politikası zamanla asimilasyona evrilmiştir ve bu politikanın neticesinde Müslümanlar kendilerine liderlik edecek kimseyi yetiştirememiştir. Mevcut Rus politikalarından dolayı yalnızca dini konularda eğitim verilebilen medreselerde eğitim faaliyetleri sürdürülebilmektedir. Rusya Müslümanlarının kendi kültürlerini devam ettirebilecekleri bütün müesseseler Ruslar tarafından tahrip edilmiş ya da zamanla yok olup gitmiştir. Rusya'nın asimilasyon politikası neticesinde kendi dillerinde gazete, dergi ve edebi eser neşretmeleri engellenmiştir.¹⁷ Bunun yanı sıra kadimci olarak adlandırılan ve Müslümanları bir çatı altında toplayıp yeniden yeniden güçlü kılacak vasıta olarak dini gören ve din dışı eğitime karşı çıkan grup, pozitif eğitime geçilmesine engel olmayı amaçlamıştır.

18. Yüzyıl sonlarına doğru, yenileşme hareketlerinin ve eğitim reformunun gerekliliği gören Abdünnasır Kursavi, Şihabeddin Mercani, Hüseyin Feyizhane, Kayyum Nasırı gibi âlimler, ceditçilik hareketinin öncüleri olmuşlardır. Bu âlimler yazdıkları eserlerle İsmail Gaspıralı, Rızaeddin b. Fahreddin, Abdürreşid İbrahim ve Muhammed Ayaz İshaki (1878-1954) gibi yenileşme ve siyasi hayatın öncüleri olacak kişileri etkilemişlerdir. Muhammed Ayaz İshaki daha öğrencilik yıllarında ceditçilik hareketinin önemli taraftarlarından biri haline gelmiş ve öğretmenliğe başladığı ilk yıllarda usul-u cedit sistemine göre eğitim vermeye başlamıştır.¹⁸

Ayaz İshaki 1903 yılında öğretmenliği bırakıp Kazan'a gelip üniversiteye hazırlanmaya başladığında, annesi ve babası bizzat Kazan'a gelerek Ayaz İshaki'yi köylerine götürmüşler ve babası o sırada imamlığı bıraktığı için kendi yerine zorla imam yapılmasını sağlamışlardır. Buradaki imamlığı uzun sürmeyen İshaki, 1904 yılında

¹⁶ Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi* (Üçüncü Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 15.

¹⁷ Bozkurt, G. S. (2008). *Rusya Müslümanlarının Kimlik Arayışı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 53.

¹⁸ Güngör, Ş. (1994). *Yana Milli Yul (Yeni Milli Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli) nin Siyasi Görüşleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2.

Rusya’da inkılâp hareketleri baş gösterdiğinden, halkı için mücadele etmek amacıyla Petersburg’a gitmiştir.¹⁹

Ayaz İshaki, mücadele hayatı boyunca birçok edebi eser neşredip gazete ve mecmualar çıkarmış, sayısız gazete ve mecmuaya yazılar yazmıştır. Rus hükümeti tarafından sürgüne gönderilmiş ancak mücadelesinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir. İdil-Ural Devleti’nin kurulmasında aktif rol oynamış ancak Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden sonra memleketini terk etmek zorunda kalmıştır. Muhaceret hayatı boyunca ömrünü milletine adanmış soluksuz bir kahraman olarak tarihte yer edinmiştir. Mücadeleye başladığı yıllarda ateşli bir sosyalist iken mücadelesinin devamına güçlü bir milliyetçi olmuştur.²⁰ Ayaz İshaki’nin sosyalist fikirleri benimsemesine sebep olarak 1905 İhtilali sonrasında kadar Rusya Müslümanlarının menfaatine olacak görüşlerin sosyalist partilerin beyanlarında yer almasıdır ancak sonraki dönemde bu beyanların gerçeği yansıtmadığını görmüş ve milliyetçi çizgide yerini almıştır.

¹⁹ Asri, N. (1328). *Şimali Türk Ediplerinden Ayaz İshaki*. İstanbul: Tanin Matbaası, 19.

²⁰ Kafıl, K. (1979). “Bir İstiklal Kahramanı”., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara, Ayyıldız Matbaası, s. 79-80.

2. AYAZ İSHAKİ’NİN HAYATI VE FİKRİ GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

2.1. Hayatı ve Eğitimi

Muhammed Ayaz İshaki, Çistay’a bağlı Yavşırme Köyünde, köklü bir imam ailesinin oğlu olarak 23 Şubat 1878’de dünyaya gelmiştir.²¹ Ayaz İshaki, çok küçük yaşlarda okuma yazma öğrenmiş ve 6 yaşına geldiğinde Kur’an okumaya başlamıştır. İlk tahsilini 12 yaşına kadar babası İlaceddin Efendi’nin medresesinde görmüştür. Arapça ve Kazan şivesini burada öğrendikten sonra 1890 yılında Çistay’daki Şakir Kemal Hazret’in medresesinde eğitime devam etmiştir.²² Burada 3 yıl eğitim aldıktan sonra 1893’te Kazan’daki Gölboyu Medresesi’ne gitmiştir.²³

1897 yılına gelindiğinde Kazan’ın Piçen Pazarı yakınında yeni açılmış olan Emirhanovlar Medresesi’nde eğitim almaya başlayan İshaki, bu medresede ilk defa öğretmenliğe başlamıştır ve Kazan’da ceditçi tarzda eğitim veren ilk öğretmen olmuştur.²⁴ 1898 yılına gelindiğinde Sadri Maksudi ile birlikte Rusça öğrenmenin gerekliliğini fark eden Ayaz İshaki, Kazan’da Ruslar tarafından Türkleri Ruslaştırmak için 1872 yılında açılan Rus-Tatar öğretmen okuluna gitmeye karar vermiştir. Bu okul Kazan Türkleri tarafından yıllarca boykot edilmişti ve bu okula gitmek Türkler arasında hoş karşılanmıyordu.²⁵

W. Radloff’un müdürlük, Şihabeddin Mercani’nin ise öğretmenlik yaptığı bu okula kayıt olan Ayaz İshaki ve Sadri Maksudi burada 4 yıl eğitim aldıktan sonra Rus dili öğretmeni olarak mezun oldular. Amaçları öğretmenlikten çok milletlerine hizmet etmektir.²⁶ Ruslaştırma politikası güdülerek açılan bu tarz okullar, Rusların amaçlarının

²¹ Özkan, F. (1996). “Tataristan’daki Sosyal ve Siyasi Fikir Hareketleri İçinde Ayaz İshaki’nin Yeri”., A.Yuvalı, M. Argunşah, M. Keskin ve A. Öztürk. (Editörler). *Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, (Birinci Baskı). Kayseri. Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, s. 459.

²² Güngör, 1994, 5.

²³ Kurat, 1966, 183.

²⁴ Güngör, 1994, 6.

²⁵ Ayda, A. (1991). *Sadri Maksudi Arsal*. (Birinci Baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı, 15-16.

²⁶ Taymas, A. B. (1954). “İki Söz”. *Türk Dili Dergisi*, 4(37), 20.

aksine gelişim göstererek, Rusya Müslümanlarının bağımsızlık mücadelesinde öncü olan birçok aydın yetişmesine vesile olmuştur.²⁷

Rus-Tatar öğretmen okulundan mezun olan Ayaz İshaki, 1902'de Orenburg'taki Hüseyiniye Medresesi'nde bir süre öğretmenlik yapmıştır. İshaki'nin uyguladığı yeni usul sistem öğrencileri etkilemiştir fakat bu cedidçi sistemine karşı olan bu okulda İshaki'nin görev süresi uzatılmamıştır.²⁸ Daha sonra Kazan'a dönen İshaki, üniversiteye hazırlanmaya başlamıştır. Kazan'da bulunduğu sırada babası İlaceddin Efendi, oğlunu imam yapmak üzere köylerine döndürmüştür ve İshaki 1903 yılında burada evlenmiştir. Rusya geneline yayılan ihtilal havasında, kendini milletine ve davasına adanmayı ilke edinmiş Ayaz İshaki, köyde fazla kalamamış ve bir yıl sonra yeniden Kazan'a dönerek aktif siyasi hayatına fiilen başlamıştır.²⁹ Ayaz İshaki'nin eşi Meryem Hanım, Yavşırma köyünden Fethetdin Efendi'nin kızıydı. Bu evlilikten kızları Saadet İshaki dünyaya gelmiştir.³⁰

1905 yılında Ayaz İshaki İhtilalci Sosyalistlerle yakınlaşmasından dolayı Çarlık rejimi için tehdit unsuru olarak görülmüş ve tutuklanmıştır. Böylelikle Duma seçimlerine katılması önlenen İshaki, Kazan'da faaliyet göstermeye devam etmiştir. 4 Haziran 1907'de yeniden tutuklanarak Arhangelsk bölgesine sürgün edilmiştir.³¹ 13 Ağustos 1908 tarihinde sürgün cezası sona eren İshaki, yabancı bir ülkede yaşamak koşuluyla serbest bırakılınca Türkiye'ye gelerek burada 4 ay kaldıktan sonra yeniden ülkesine dönmüştür. 1909'da sahte pasaportla memleketine dönen Ayaz İshaki, 1911 yılında yeniden Türkiye'ye gelmiştir. İstanbul'da bir süre faaliyet gösterdikten sonra yeniden memleketine dönmüştür.³² Türkiye'de bulunduğu sırada Sırat-ı Müstakim ve Türk Derneği Dergisi'nde makaleler yazan İshaki, Dilde Sadeleşme tartışmaları hakkında görüş bildirip Ali Nusret ve Süleyman Nazif ile tartışmış ve 1908 yılında kurulan Türk Derneği'nin ilk kırk üyesi arasında yer

²⁷ Devlet, N. (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 53-54.

²⁸ Çetin, Ç.Z. ve Yılmaz H. (Editörler). (2009). *Ayaz İshaki Hikâyeler Seçmeler*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 7.

²⁹ Taymas, A. B. (1979). "Ayaz İshaki-İki Söz", T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s.170.

³⁰ Şenol, H. (2007). *Prof. Dr. Saadet İshakî Çağatay'ın Yaşam Öyküsü*, (Birinci Baskı). İstanbul: Ayaz-Tahir İdil-Ural Vakfı, 22.

³¹ Ereli, M. (1955). "Bir Mücahidin Hayatı". *Milli Mücahit ve Milli Edip Ayaz İshaki*. (İdil-Ural Mecmuasının Biricin Sayı İlavesidir). (1), 8-9.

³² Güngör, 1994, 10.

almıştır.³³ Ayaz İshaki'ye göre dilin taşınması gereken 3 özellik: Demokratizm (sade dil), mücadele (eskiye ve gericiliğe karşı savaş) ve mesleğe hizmet (belirli bir amaca ulaşmak) kavramlarıdır. Yani ortaya çıkan eserler anlaşılır olmanın yanında bir mücadele aracı olmalıdır ve bir amaca hizmet etmelidir.³⁴ Buradan hareketle Ayaz İshaki'nin sanat için sanat değil, toplum için sanat görüşünü benimsediği kabul edilebilir.

1911'de Petersburg'a gelen Ayaz İshaki, 25 Ocak 1912'de tutuklanarak yeniden sürgüne gönderilmiştir. Kuzey kutbuna yakın Arhangelsk bölgesinde bir yıl kaldıktan sonra³⁵ 1913 yılında Romanov sülalesinin 300. Yılı münasebetiyle çıkarılan aftan yararlanarak yeniden serbest kalmıştır.³⁶

1913 yılında Petersburg'ta İl gazetesini çıkarmaya başlayan Ayaz İshaki, 1914 yılında gazeteyi Moskova'ya nakletmiş ve 1918 yılına kadar gazete burada neşredilmiştir.³⁷ 1918'de Ayaz İshaki'nin gazetenin merkezini Kazan'a taşımayı planladığı sırada Bolşeviklerin Moskova'yı ele geçirilmesiyle gazete kapatılmış ve Ayaz İshaki Moskova'dan kaçmak zorunda kalmıştır. 1919 yılında Sibirya'da Mayak (Deniz Feneri) adlı gazeteyi çıkarmayı başaran İshaki bu gazeteyi de 30 sayı yayımlayabilmiştir. Ayaz İshaki, 1919 yılında Doğu Asya yoluyla Avrupa'ya geçmiştir.³⁸ Paris Barış Konferansı'nda Rusya Müslümanlarını temsil etmek amacıyla Sadri Maksudi ve Fuat Tuktarov ile Paris'te bulunduktan sonra 1925 yılında Türkiye'ye gelmiştir. 1927 yılında Polonya Hükümeti'nin davetiyle Varşova'ya gitmiştir.³⁹ Avrupa'da İdil-Ural Komitesi'ni kuran Ayaz İshaki, komitenin yayın organı olarak 1928'de Berlin'de Milli Yol Dergisini yayımlamaya başlamıştır. 1931 yılında Kudüs'te gerçekleştirilen Müslüman kongresine katılmıştır. Burada Rusya'daki Müslümanların durumlarını anlatmıştır.⁴⁰

³³ Kaçalın, M. (2000). "İdilli Muhammed Ayaz İshaki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 474.

³⁴ Taymas, 1979, 175.

³⁵ Çetin, Ç.Z. ve Yılmaz H. (Editörler). (2009). *Ayaz İshaki Hikâyeler Seçmeler*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 9-10.

³⁶ Ereli, 1955, 10.

³⁷ Matsunaja, A. (2004). "Ayaz İshaki ve Uzak Doğu'daki Tatar Türkleri" (Çev. R. Beşiroğlu). *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (209). (Orijinal makalenin yayım tarihi, 2004). 47.

³⁸ Akış, A. (1979b). "İdil-Ural Milli Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshaki". T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Ağay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara, Ayıldız Matbaası, s. 9-11.

³⁹ Akış, A. (2002). *Aklında Kalanlar*. Ankara: Neyir Matbaacılık, 89.

⁴⁰ Matsunaja, 2004, 47.

1934-1938 yılları arasında Mançurya, Kore, Japonya, Arabistan ve Finlandiya’da yaşayan Türkleri teşkilatlandırmaya çalıştı. Doğu Asya’da Milli Bayrak gazetesinin yayınlanmasını sağlayan İshaki aynı zamanda Varşova’daki Promete teşkilatında aktif görev aldı. 1939’da Alman hükümeti tarafından Milli Yol’un kapatılmasıyla Ayaz İshaki Türkiye’ye taşındı.⁴¹

1945-1952 yılları arasında İstanbul’dan ayrılmayan Ayaz İshaki, 1953 yılında Münih’te 3 ay süreyle Milli Bayrak adlı bir dergi çıkardıysa da sağlığını kaybetmesi üzerine yeniden Türkiye’ye döndü ve 22 Temmuz 1954’te kızı Saadet Çağatay’ın Ankara’daki evinde vefat etti. Vasiyeti üzerine İstanbul Edirne Kapı şehitliğinde Yusuf Akçura’nın yakınına defnedildi.⁴²

Medrese yıllarından başlayarak sıradan bir insan olmadığını fark ettiren İshaki, küçük yaşlardan itibaren kendi kararlarını almaya başlamış ve bu doğrultuda yaşamını sürdürmüştür. Rusça öğrenmenin bir gereklilik olduğunu fark eden İshaki’nin Türkler arasında hoş karşılanmamasına rağmen Rus-Tatar öğretmen okuluna gitmesi, onun idealist bir kişilik olacağını göstermesi bakımından önemlidir. Eğitim aldığı dönemden sonra ise hayatı hep hedefleri uğruna yaptığı mücadelelerle devam etmiştir. Sosyalist çizgide başlayan mücadelesi ömrünün sonuna kadar milliyetçi çizgide devam etmiştir.

2.2. Fikrî Gelişimini Etkileyen Faktörler

Mahalli bir imam ailesinde dünyaya gelen Ayaz İshaki’nin fikri gelişimi dinî temeller üzerine şekillenmiştir. Babası tarafından İslamî ahlak esaslarına göre yetiştirilen Ayaz İshaki küçük yaşlarda İslam dünyasının tarihini öğrenmeye başlamıştır. Burada aldığı bilgiler edebi eserlerinde belirgindir.⁴³ Kazan’da Gölboyu Medresesi’ne devam ettiği yıllarda İsmail Gaspıralı’nın Tercüman gazetesi ve Azerbaycan’da çıkan İğenu köylü gazeteleri aracılığıyla Kafkasya ve Kırım hakkında bilgiler almak imkânı bulmuştur. Aynı zamanda İstanbul gazetelerinden de Türkiye hakkında malumatlar almıştır. Bu dönemde Hadi Maksudi’nin kitaplarından da faydalanmıştır.⁴⁴ Bilhassa Gaspıralı’nın Tercüman

⁴¹ Ufalı, A. S. (1955). “Ayaz İshaki İdilli”. *Dergi*, (3), 117.

⁴² Kaçalın, 2000, 475.

⁴³ Ufalı, 1955, 109.

⁴⁴ Ereli, 1955, 8.

gazetesi halkı uyanmaya ve ilerlemeye çağırmasıyla Ayaz İshaki'nin fikri gelişiminde önemli bir yer tutmaktadır.⁴⁵

İshaki, Gölboyu Medresesi'nde iken vefat eden amcası Şeyhuttin Ağa, büyük kütüphanesini İshaki'ye bağışlamıştır. İshaki, Kazan'da medrese eğitimi aldığı dönemlerde Kazan'da bulabildiği Osmanlıca eserleri okumaya başlamıştır. Bu dönemde Malumat ve Servet-i Fünun dergilerini takip edip, Namık Kemal ve Abdülhak Hamid'in eserlerini okumuştur. Kayyum Nasırı'nın eserleriyle ve bizzat kendisiyle tanışmıştır. Nasırı, Ayaz İshaki'ye Rusça öğrenmesini tavsiye etmiştir. İshaki'nin fikri gelişimini etkileyen kişilerin başında şüphesiz Kayyum Nasırı gelmektedir.⁴⁶

Rus edebiyatından özellikle Tolstoy ve Turgenyev'i, Batı'dan Oscar Wilde, Guy de Maupassant'ı takip etmiştir ve bu yazarlar Ayaz İshaki'nin fikri oluşumunda önemli bir yer tutmuştur.⁴⁷

Özellikle Halkçıların (Narodniklerin) ve Sosyalist yönelimdeki modern Rus edebiyatçıların fikir ve görüşleri Ayaz İshaki'nin görüşleri üzerinde büyük tesirler göstermiştir. Bu halkçı görüşlerin yanında büyük ölçüde Nasırı'den de etkilenen Ayaz İshaki halka yönelmiştir. Ancak Ayaz İshaki'nin halkçılığı kendisine özgüdür.⁴⁸

Halkçı (Narodnik) edebiyatın en belirgin özelliği farklılık gözetmeksizin tüm insanlık yararına mücadele etmektir. Bu halkçılık ve sosyalizm görüşünden etkilenenler ise Buhara modeli eğitimi benimsemiyor ve yenilik arayışına giriyordu. Bu akım onları millî gayelere ulaşmaya sevk ediyordu. Bu görüşten etkilenenlerin başında gelenlerden biri de şüphesiz Ayaz İshaki'ydi. Tatar Öğretmen Okulundaki eğitimi sırasında inkılâpçı fikirlerden etkilenen İshaki bu dönemde Şakirtlik teşkilatının kurup ardından Terakki gazetesini çıkararak faaliyetlerine siyasi bir boyut kazandırmıştır.⁴⁹

⁴⁵ Kamaliev, A. (2009). *Romantik Milliyetçi Ayaz İshaki*. (Birinci Baskı). Ankara: Grafiker Yayınları, 46.

⁴⁶ Kanlıdere, 2019, 19-21.

⁴⁷ Kamaliev, 2009, 47.

⁴⁸ Seydahmet, C. (1979a). "Kazan Edebiyatı ve Ayaz İshaki"., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s.152.

⁴⁹ Kanlıdere, 2009, s. 22-23.

Ayaz İshaki'nin sosyalizm görüşünü benimsemesinin temelinde öncelikli olarak Türklerin daha sonra tüm insanlığın eşit haklar kazanması amacı vardır.⁵⁰ Çünkü sosyalist devrim gerçekleşirse halkın refahının yükseleceğini ve bağımsızlığın elde edilebileceğini öngörmüştür.⁵¹ Zamanla siyasi şartlarda meydana gelen değişiklikler Ayaz İshaki'nin Rus siyasi partilerine olan güvenini sarsmıştır ve özellikle Bolşeviklerin gerçek gayelerini ortaya çıkarmıştır. Böylelikle İshaki Türk Halklarının Millî kurtuluş ve bağımsızlık mücadelesine yönelmiştir.⁵²

Ayaz İshaki sosyalist görüşten ayrılıp milliyetçi bir çizgiye geçtiğini eski sosyalist dostlarına şu şekilde anlatmaktadır: “Bir zamanlar sizinle birlikte sosyalizm yolculuğuna çıktığımız doğrudur. Bu yolculukta trenimiz ‘millet’ adlı bir istasyonda durdu. Biz orada indik kaldık. Sizler ise hala nereye varacağı belli olmayan yolculuğunuza devam ediyorsunuz. Sizlere uğurlar olsun.”⁵³ Böylelikle milliyetçi çizgiye geçtiğini ve milletin çıkarlarını ön planda tuttuğunu beyan etmiştir.

İshaki'nin milliyetçilik anlayışında başka milletleri itham etmek yoktur. İshaki'ye göre bütün Ruslara aynı şekilde bakılmamalıdır. Kötü olan Rus ırkı değil, Rus yönetimidir.⁵⁴

İshaki'nin fikri değişimleri tamamen yaşadığı dönem ve gelişen olaylarla ilgilidir. İshaki'nin fikri gelişiminde medrese hayatı ve Kayyum Nasırı'ya olan hayranlığı en önemli yeri tutmaktadır. Batı ve Rus edebiyatına da yönelmesinin etkisiyle halkçılık fikri ön plana çıkmıştır. Halkçılık fikrini takiben sosyalist bir kimlik kazanan İshaki'nin bu görüşü 1905-1907 yıllarında yaşanan siyasi gelişmelerden sonra yerini milliyetçilik anlayışına bırakmaya başlamıştır. Çünkü o dönemde amaçlarına en uygun vaatler Rus olmayan halklara geniş hürriyet hakları verilmesi gerektiğini söyleyen sosyalizm görüşünde mevcuttu. Bu dönemde Tercüman gazetesinde ılımlı bir politika güden İsmail Gaspıralı'yı korkaklıkla suçlayan Ayaz İshaki, sonra onun görüşüne yaklaşmıştır. Bolşevik Devrimi'nden sonra dönem aydınlarının birçoğu sosyalizm görüşüne taraftar olmaya başlarken Ayaz İshaki bu hareketin karşısında durmuştur. Türk kavimlerinin ittifakı fikrini

⁵⁰ Kamaliev, 2009, 153.

⁵¹ Kamaliev, 2009, 139.

⁵² Musabay, B. (1979b). “Tatar Sovyet Basınında Ayaz İshaki”, T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s.49.

⁵³ Çağatay, T. (1979). “Büyük Türklük Mücahidi Ayaz İshaki”, T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s.92.

⁵⁴ Kamaliev, 2009, 148.

güden Ayaz İshaki, Tatarları daha ileride görmüş ve diğer Türk kavimlerine Tatarların önderlik etmesi gerektiği fikrini eserlerinde sık sık dile getirmiştir.⁵⁵

Görüşlerini değiştirmesi konusunda sık sık eleştirilen İshaki'nin temel amacı halkının refahını sağlamak olmuştur ve bu gayesine ulaşmak için zaman ve olaylara göre farklı görüşleri benimsemiştir. Ancak bu görüşler onun asıl gayesine ulaşmak için kullandığı bir araçtır. Dönemin ihtiyaçlarına göre fikirlerini geliştirmeyi bilen Ayaz İshaki'nin fikrî dünyasının temelinde milliyetçilik görüşü yatmaktadır.

⁵⁵ Kanlıdere, 2009, 43-44.

3. AYAZ İSHAKİ’NİN SİYASİ VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ

Ayaz İshaki, iyi bir lider olacağını ve köyde imam olarak kalmayacak kudrette olduğunu daha öğrencilik yıllarında Şakirtlik adında bir teşkilatı kurarak göstermiştir. Edipliğinin ve gazeteciliğinin yanında iyi bir siyaset adamı olacağını da bu örgütle kanıtlamıştır.⁵⁶ Nadir Devlet’in naklettiği bilgiye göre: Şakirtlik cemiyeti Mahmud Almay’ın teklifi üzerine Ayaz İshaki, Ali Asgar Kamal ve Mahmud Almay tarafından kurulmuştur. Cemiyetin maddi kaynağının üyelerden toplanacak vergiler olacağına karar verilmiştir. Şakirtlik cemiyetinin temelinde kendi menfaatlerini milletin işlerine feda etmek yer almıştır. Cemiyet, Türkleri Ruslaştırmayı amaçlayan Rus misyonerleri ve Türk milletin yükselmesine mani olduğunu düşündükleri her unsuru düşman olarak görmüşlerdir.⁵⁷ Ali Akış’ın, Ayaz İshaki’nin anılarından naklettiğine göre ise Rus-Tatar öğretmen okulunda Fuat Tuktarov, tanınmış bir din âlimi, Abdurrahman Fahreddin (Rızaeddin Fahreddin’in oğlu), Şakir Muhammediyar ve Ayaz İshaki tarafından kurulmuştur.⁵⁸

Yenileşme hareketlerine muhalif olan Müfti’yi devirmek amacıyla Rusya’nın her yerine mektuplar gönderen cemiyet amacına ulaşmıştır ve böylelikle halkı uyandırmaya başlamıştır.⁵⁹ 1901 yılında Terakki adında illegal bir gazete çıkarmaya başlayan cemiyetin net bir nizamnamesi olmamasına rağmen hedefleri arasında mutlakıyet rejiminin sonunu hazırlamak vardır.⁶⁰ İsmail Gaspıralı’nın çıkardığı Tercüman gazetesinin ihtiyatlı dilini yetersiz bulduğu için çıkarılan Terakki Gazetesi Çarlık yöneticileri tarafından kısa sürede kapatılmıştır.⁶¹ 1902’de Ayaz İshaki bu sefer Hürriyet dergisini neşretmeye başlamıştır. Bu dergide Çar karşıtı ve ihtilali müjdeleyen makaleler yayınlamıştır.⁶²

1904 yılına gelindiğinde Şakirtlik Cemiyeti eski gücünü kaybetmiştir. İbn Emin Ahtem(ov)’un teklif ettiği program doğrultusunda Hürriyet adlı yeni bir teşkilat kurulmuştur.⁶³ Ayaz İshaki, Hürriyet teşkilatının faaliyet alanını genişleterek Kırım, Bakü

⁵⁶ Akış, 1979, (b), 12-13.

⁵⁷ Devlet, 1998, 64.

⁵⁸ Akış, A. (1979a). “Anılar (1885-1919 Anlatan Ayaz İshaki)”, T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s.299.

⁵⁹ Rami, S. (1979). “Medrese Hayatı”, T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s.198.

⁶⁰ Alp, 2010, 189.

⁶¹ Akış, 1979b, 5.

⁶² Ufalı, 1955, 113.

⁶³ Devlet, 1998, 64-65.

ve Türkistan'daki Müslümanlar ile temas kurmaya başlamıştır.⁶⁴ Hürriyet teşkilatının faaliyet gösterdiği sıralarda Rusya'da devrim gerçekleşmiş ve yayınlanan manifesto ile meşruti yönetimin ilk adımları atılmıştır. Ortaya çıkan bu özgürlük ortamında siyasi partiler faaliyete başlamıştır.

Ayaz İshaki ve arkadaşları, Rus Sosyal Revolusyoner (Devrimci Sosyalistler) Partisi'nin bazı maddelerini milli yapıya uygun hale getirmek suretiyle Hürriyet Teşkilatı'nın maddeleriyle birleştirerek sosyalist görüşe sahip bir parti kurdular. Tangçı (Tançı / Tançılar) Partisi adını verdikleri bu partinin temel amacı siyasi, ekonomik ve sosyal bakımdan ezilen Müslüman halkın çıkarlarını gözetmektir. Tangçı Partisi, Rusya'da yaşayan tüm halklara eşit haklar verilmesini istiyordu.⁶⁵ Rus Sosyalist gruplarda da olduğu gibi Tangçılar da 18 Mayıs 1906 tarihinde ilk sayısını çıkardıkları Tan Yıldızı Gazetesi'nin etrafında toplanmışlardır. Gazetenin isminden dolayı da Tangçılar ismini benimsemişlerdir. Redaktörü Ali Putalikov, neşredeni Fuat Tuktarov olmasına rağmen gazetenin asıl sahibi gerekli parayı Zahidullah Şahidullin'den temin eden Ayaz İshaki'dir.⁶⁶ Tangçı Partisi'nin üyeleri usul-i cedid hareketinin hedeflediği ilerlemeyi yeterli görmüyordu ve Çarlık rejiminin ihtilal ile devrilmesini amaçlıyorlardı. Tangçılar, milletlerinin terakkisi için Rus olmayan halka geniş özgürlükler vaat etmesinden dolayı sosyalist partiler ile ittifak kurulması gerektiğini düşünüyorlardı.⁶⁷ Genel hatlarıyla Tangçıların talepleri:

1. Milli mekteplerin özgün olması, imamların askere alınmaması, Hristiyanlaştırılan Tatarların dinlerine dönmesine izin verilmesi ve Dini-Milli Muhtariyetin verilmesi
2. Basında özgürlüğün sağlanması
3. Başkurt ve Tatarlara ait olan toprakların iade edilmesi şeklindeydi.⁶⁸

Tangçılar, yayın organı olarak sadece gazeteyi kullanmamıştır. Neşrettikleri broşürlerle fikirlerini yaymayı amaçlamışlardır.⁶⁹

⁶⁴ Erel, 1955, 8.

⁶⁵ Akış, 1979b, 13.

⁶⁶ Alp, 2010, 198-199.

⁶⁷ Kanlıdere, 2019, 25.

⁶⁸ Akış, 1979a, 300-301.

⁶⁹ Alp, 2010, 199.

1907 yılına gelindiğinde Rusya’da yeniden bir baskı rejimi ortaya çıkmıştır. Hükümet 16 Kasım’da Tan Yıldızı Gazetesini kapatıp Ayaz İshaki’yi tutuklamıştır. İshaki’nin hapis döneminde arkadaşları Tan Mecmuası adıyla yeni bir yayın organı neşrettiyse de hükümet ikinci sayısından sonra bu mecmuayı da kapatmıştır. Tangçılar, 23 Nisan 1907’de Söz (Tavış) adında bir gazete daha çıkarmış ancak bu gazete de uzun soluklu olmamış ve hükümet tarafından bütün sayılarına el koyularak kapatılmıştır. 1907 yılı sonlarına doğru 6 ay kaldığı hapisten çıkan Ayaz İshaki, Çarlık için bir tehdit olarak görüldüğünden Arhangelsk’e sürgün edilmiştir. Böylelikle Tangçılık hareketi fiilen sona ermiştir.⁷⁰ Ancak Ayaz İshaki ve Fuat Tuktarov farklı gazeteler neşretseler de Tangçılar olarak adlandırılmışlardır.⁷¹

Ayaz İshaki sonraki dönemde Milliyetçi bir grup olan Rusya Müslümanları İttifakı’nın içerisine katılmış olsa da Tangçılık hareketinin bir ruh olduğunu ve Tatarların üzerine sinen ebedi bir görüş olduğunu söylemiştir. Rusya Müslümanlarının kongrelerine aktif olarak katılan Ayaz İshaki, bu kongrelerde alınan kararlarda önemli rol oynamıştır. Mücadelesini bunlarla sınırlı tutmayarak siyasi hayattan fırsat bulduğu ölçüde edebi çalışmalar yapmaya da devam etmiştir.

3.1. Gazete ve Dergileri

1905 Manifestosu’nun getirdiği basın hürriyetinden önce Terakki (1901) adlı gazete ve Hürriyet (1902) adlı dergiyi çıkaran Ayaz İshaki, gayesine ulaşmak ve halkı bilinçlendirmek için kullanabileceği en etkili yolun yayın faaliyeti olduğunu biliyordu. Bu yüzden gazetelerinin hükümet tarafından kapatılmasından bıkmamış ve ömrünün sonuna kadar bu faaliyetler içerisinde bulunmuştur. Böylelikle hem mücadelesini sürdürmüş hem de Ruslaştırma politikasının karşısında durmayı amaçlamıştır.

Ayaz İshaki, Çar II. Nikola’nın fermanından sonra ortaya çıkan basın hürriyeti sonucunda Yusuf Akçura tarafından Kazan’da çıkarılan Kazan Muhbiri Gazetesinde bir dönem yazarlık yapmıştır. Fakat yazıları üzerinde fazlaca düzeltmeler yapılması ve sağ yönelimli bir gazete olması sebebiyle gazeteden ayrılmıştır ve arkadaşlarıyla yeni bir gazete kurmaya karar vermiştir.⁷² Bu dönemde hürriyet haklarını halka anlatmak için köy

⁷⁰ Kanlıdere, 2019, 30.

⁷¹ Alp, 2010, 203.

⁷² Rami, 1979, 202.

köy dolaşıp mitingler düzenleyen Ayaz İshaki, Rus hükümetinin dikkati çekmiş ve polis takibine uğramıştır.⁷³

3.1.1. Tan Yıldızı Gazetesi ve Tan Mecmuası

Fuat Tuktarov, Şakir Muhammediyar, Sait Rami ve Hüseyin Abuzerler'den oluşan bir grupla Tan (Tang) adında bir gazete çıkarma girişimi başlatan Ayaz İshaki, kendisinin Rus polisinin takibinde olduğundan gazeteyi kendi adıyla kuramamıştır. Bu sebeple Zakir Efendi Tahiri adında bir arkadaşı valiliğe başvurmuştur. İki ay sonra başvuru reddedilince Ali Potilakov adında bir arkadaşları vasıtasıyla yeniden başvuru yapılmıştır. Tan ismine bağlı kalmak amacıyla bu sefer gazetenin ismi Tan Yıldızı olarak kararlaştırılmıştır. İki ay sonra izin alınmıştır.⁷⁴ Bazı kaynaklarda Tan ve Tan Yıldızı olarak iki farklı gazetenin varlığından söz edilmektedir ancak bu durum ilk gazeteye izin alınamaması neticesinde çıkarılan Tan Yıldızı Gazetesinde de Tan şeklinde bahsedilmesinden kaynaklanmaktadır.

Abdullah Battal Taymas'ın naklettiğine göre Tan Yıldızı, 1905 İhtilali sonrasında ortaya çıkan özgürlük ortamında Sosyalist Revolüsyoner (SR) partisinin siyasi programı göz önüne alınarak çıkarılmıştır.⁷⁵ Ayaz İshaki'ye göre gazetenin çıkış amacı ise işçi ve köylülerin çıkarları doğrultusunda hareket ederek onların düşmanları olan, mallarını ellerinden alan zenginler, bürokratlar ve siyasilerden koruyarak onlara Tan Yıldızı olmaktır.⁷⁶

Tan Yıldızı gazetesinde sert bir dil kullanan Ayaz İshaki, milletlerin beraber yaşayabileceğini ve Rus halkının da Çarlık rejimi altında ezildiğini dile getirip tüm halkı ortak düşman olan rejime karşı mücadeleye davet etmiştir.⁷⁷ Gazetede Çingiz mahlasını kullanarak yazan İshaki, eserlerini ihtilalci bir tarzda kaleme alarak kapitalizme, burjuva sınıfına ve milliyetçi kesimlere de sert çıkıp fakir halkı ve işçileri savunmuştur.⁷⁸ İsmail

⁷³ Kanlıdere, 2019, 24.

⁷⁴ İshaki, A. (1979). "Gazetecilik İşinde 25 Yıl". T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 226-227.

⁷⁵ Taymas, A.B. (1968), *Rus İhtilalinden Hatıralar*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 13.

⁷⁶ Erbinsin, D.H.(2016). *İdil-Ural Muhacir Siyasi Edebiyatında Yana Milli Yul ve Ayaz İshaki'nin Siyasi Söylemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 27-28.

⁷⁷ Kamaliev, 2009, 48.

⁷⁸ Kurat, 1966, 163.

Gaspıralı da bu sert üsluptan nasibini almıştır ve gazetede yazılan bir makalede muhafazakârlıkla itham edilmiştir.⁷⁹

Gazete yayın hayatına başladığında daha önce çıkmaya başlayan gazeteler sebebiyle matbaa bulmakta zorlanmıştır. Aynı zamanda Ayaz İshaki'nin de polis takibinde olması sebebiyle gazete işlerinin yürütülmesi için gizli bir yer arayışına girilmiştir ve Kaban Gölü boyunda Fuat Toktarov'un evinde çalışmalarına devam etmiştir. Kısa süre içerisinde büyük okur kitlesine ulaşan gazete Rusların dikkatini çekmiştir ve Rus sansürünün odağı hâline gelmiştir. Toplamda 63 sayı çıkan gazetenin 9 sayısına polis el koymuştur.⁸⁰ Sait Rami'nin evinde kaldığı bir gece polis baskını sonucu Ayaz İshaki ve Sait Rami tutuklanmıştır. Sait Rami'ye Tan Yıldızını kapatma kararını verip yollamışlardır ancak Ayaz İshaki bir süre hapiste kaldıktan sonra Kazan'dan uzaklaştırmak amacıyla köyüne sürülmüştür.⁸¹ Buradaki önemli husus, Ayaz İshaki'nin Rus Ceza Kanununun 129. Maddesiyle suçlanmasıdır ki bu maddeden suçlananlar Duma seçimlerine katılamamaktadır. Böylelikle Ayaz İshaki'nin Duma meclisine seçilmesi kasıtlı olarak engellemiştir.⁸²

Ayaz İshaki hapisteyken arkadaşları Hüseyin Abuzer adına Tan mecmuasını yayınlamaya başlamışlardır ancak yalnızca bir sayı neşredildikten sonra hükümet tarafından kapatılmıştır. Ayaz İshaki ise 2 ay sonra haptiden çıkabilmiştir.⁸³

3.1.2. Tavış (Ses) Gazetesi

Yeni bir gazete çıkarmak için mesul yazar arama faaliyetlerine hemen başlayan Ayaz İshaki, sürekli hapse girip çıkmalar yüzünden bir süre kimseyi bulamamıştır. Nihayet Kazan mezarlık bekçisinin oğlu Arif Biklin adıyla valilikten izin alınmıştır. Tavış (Ses) adıyla 23 Nisan 1907'de ilk sayısı yayınlanan gazete, valilik tarafından aldığı izinde sansür tarafından incelenmiş olması gerektiği için, makaleler ya yarıya indirilmiş halde ya da gazete boş sayfalar halinde basılmıştır. Bu engeli de küçük hikâyeler şeklinde siyasi tenkitler yazarak aşan Ayaz İshaki gazeteyi ayakta tutmaya çalışmıştır. Mesul yazar Arif

⁷⁹ Hablemitoğlu, N. (2014). *Gaspıralı İsmail*. (Birinci Baskı). İstanbul: Pozitif Yayınları, 28.

⁸⁰ Geçer, G. O. (1990). "Ayaz İshaki'nin Çarlık Rusya'sı ve Türkiye'deki Gazetecilik Faaliyeti". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (4), 105-106.

⁸¹ İshaki, 1979, 228.

⁸² Güngör, 1994, 9.

⁸³ İshaki, 1979, 228.

Biklin'in ölümünden haberdar olamayan gazete sansür tarafından basılmıştır. Ardından gazeteyi polis basmıştır ve gazete mahkemeye verilmiştir. Kazan hapishanesinde 6 ay tutuklu kalan İshaki, sürgünde 3 yıl kalması gerekirken 1908 yılında kaçarak önce Petersburg'a gelip sahte pasaportla bir müddet burada yaşamıştır. Birkaç kere Finlandiya'ya gidip gelmiş ancak İdil-Ural bölgesine hiç gidememiştir.⁸⁴ Petersburg'da yaşadığı bu dönemde Satlikof adını kullanarak mücadelesine devam etmiştir.⁸⁵

Kazan'da çıkardığı gazetelerde (Terakki, Tan Yıldızı ve Tavış) yazarların önemli bir kısmı sosyalist görüşü savunan kişilerdi. Çarlığın yıkılmasının kurtuluş olarak görüldüğü bu dönem yazılarında sosyalist fikirlerin propagandasını yapan Ayaz İshaki,⁸⁶ 1913 yılına kadar gazete çıkaramayacak ancak 1913-1915 yıllarında arasında neşrettiği İl gazetesiyle birlikte milliyetçi görüşün savunucusu olacaktır.⁸⁷

1909 ve 1910 yıllarında olmak üzere iki kere İstanbul'da bulunan İshaki⁸⁸, bu süreçte İttihat Terakki Partisi'nin lideri Enver Paşa ile Türkçülük fikrinin yayın organı niteliğinde bir dergi çıkarmayı planladıysa da başarılı olamamıştır. Türkiye'de 3-4 ay kaçak olarak yaşadktan sonra arkadaşı Halim Sabit'in yardımlarıyla yeniden Petersburg'a dönmüş ve burada İstanbul'daki Tanin gazetesinin muhabiri olarak görev almıştır.⁸⁹

Petersburg'a döndüğü sıralarda Rus Genelkurmayının emriyle, İslam Dünyası adında bir mecmua yayınlarak Hristiyanlar ile Müslümanların arasını açmaya çalışan Hacı Talaş adında bir ajan faaliyet gösteriyordu. Ayaz İshaki, bu sefer de hem neşriyat hem de avukatları vasıtasıyla Hacı Talaş'ın planını bozmuştur. Hacı Talaş ile mücadele edenler arasında Ayaz İshaki'nin de olduğunu bilen Rus polisi, Ayaz İshaki'yi yeniden alıkoymuştur. Ardından yeniden kuzeye sürülmüştür.⁹⁰

Üç yıl sürgün cezası alan Ayaz İshaki, Romanovların 300. Yılı sebebiyle çıkarılan genel aften faydalanmış ve Petersburg'da ikamet etmesi karşılığında cezası sona ermiştir. Ayaz İshaki, Petersburg'a gitmeden önce yasaklı olduğu Kazan'a gitmiştir ve burada

⁸⁴ İshaki, 1979, 229-230.

⁸⁵ Yaşin, H. (1979). "Halkımızın Mürebbisi", T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 330.

⁸⁶ Özkan, 1996, 462.

⁸⁷ Maraş, İ. (2002). *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 112.

⁸⁸ Özcan, Ö. (2000). "Muhammed Ayaz İshaki İdilli Hakkında Bir Düzeltme". *Toplumsal Tarih Dergisi*, (84), 33.

⁸⁹ Akış, 1979a, 302.

⁹⁰ Ereli, 1955, 9-10.

sergilenen kendi tiyatrosunu izlemiştir. Ayaz İshaki'nin orada olduğunu bilen polis baskın yapmıştır ve Ayaz İshaki, Abdullah Kari'nin yardımıyla tiyatro salonunun çatısından kaçabilmiştir.⁹¹ Önce Ufa'ya gidip ardından Petersburg'a dönen Ayaz İshaki yeniden gazetecilik faaliyetlerini girişmiştir.⁹²

3.1.3. İl Gazetesi

Petersburg başkent olmasından dolayı, polislerin kanunlara riayet ettiği bir şehirdi ve burada diğer şehirlere nispeten basın hürriyeti vardı. Bu yüzden Petersburg merkezli olarak ilk sayısı 22 Ekim 1913'te yayınlanmak üzere İl gazetesi yayın hayatına başladı. Ancak İl'in neşredildiği matbaada imkânlar kısıtlıydı. Gazete haftada en fazla üç kere yayınlanabiliyordu.⁹³ Güçlü bir yazar kadrosuna sahip olan İl gazetesinde Yusuf Akçura, Musa Bigiyev, Zeki Velidi Togan gibi siyasetçilerin de yazıları yer almıştır.⁹⁴

Ayaz İshaki İl' de sol görüşlerle yazmıyor, milli görüşleri ve milli meseleleri konu ediniyordu.⁹⁵ Çarlık Rusya zamanında Müslüman topluluklardan yalnızca İdil-Ural ve Kırım'daki Müslümanlar askere alınıyordu ancak 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte geri planda asker gerekliliği duyan Rusya, Türkistan coğrafyasından da geri hizmette kullanılacak asker temin etmeye başladı.⁹⁶ İl gazetesi bilhassa bu Laşman meselesi (yasal olmadığı halde Türkistanlı işçilerin talim ve silahtan yoksun olarak cepheye gönderilmesi) konusundaki sert tepkileriyle Türkistan'da en çok okunan gazetelerden biri haline gelmiştir ve bazı sayıları kara borsaya düşmüştür.⁹⁷

Cihan harbi sırasında bütün gazetelere sansüre tabii tutulması vesilesiyle İl gazetesinin sansürü Prof. Smirnof'a verilir. Türk düşmanlığıyla tanınan Smirnof, Türkiye ve Türkler hakkındaki haberleri gazeteden çıkardığı gibi Rus gazetelerinden alınan haberlerin bile yayınlanmasına izin vermemiştir. Üçüncü kez sansüre uğradıktan sonra gazetenin çıkmasına izin verdiyse de sayı gecikmiştir ve sansür sebebiyle İl mücadeleci

⁹¹ Çağatay, S. (1979a). "Ayaz İshaki'den Anılar", T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 290-291.

⁹² Akış, 1979b, 7.

⁹³ İshaki, 1979, 233.

⁹⁴ Çetin, Ç.Z. ve Yılmaz H. (Editörler). (2009). *Ayaz İshaki Hikâyeler Seçmeler*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 10.

⁹⁵ Kurat, 1966, 167.

⁹⁶ Akış, 1979b, 7.

⁹⁷ T. Çağatay, 1979, 91-93.

kimliğini kaybetme noktasına gelmiştir. Gazetenin 40. Sayısı İsmail Bey Gaspıralı'nın ölümüne ithaf edilerek gazetenin bu sayıda Moskova'ya taşınma kararı verilmiştir.⁹⁸

Moskova'ya gelip gazetenin çıkarılması işine girişen Ayaz İshaki, Moskova Belediye Başkanı'nın İl gazetesinin Petersburg'da Ayaz İshaki adıyla çıkmasından dolayı izin verilemeyeceğini belirtmiştir. Kendi gazetesini Moskova'ya nakletmek istediğini belirten İshaki'nin izin alması yaklaşık 2-3 ay sürmüştür ve Moskova İl'in ilk sayısı ancak 14 Kasım 1914'te çıkabilmiştir. Moskova'daki sansür görevlisinin Kazan lehçesine pek hâkim olmayan bir Ermeni ve aynı zamanda Necip Asrı'nın dostu olması neticesinde gazete Petersburg'daki gibi bir sansür sorunu yaşamamıştır. Moskova'nın Kazan'a yakın olmasıyla bölgeye gazete sevki de kolaylaşmış olduğundan gazetenin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Fikir açısından İsmail Gaspıralı'nın Tercüman'ına yakınlığından dolayı Türklerin ortak gazetesine haline gelen İl gazetesi, maddi ve manevi olarak güçleniyordu. İl'in Türk Dünyası'nda milli bir his uyandırmasıyla tepkileri üzerine çekti. Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov'un Rus Hükümetine şikâyeti sonucunda Moskova Belediyesi, 27 Mart 1915'te 87. Sayıda İl gazetesinin yayınlanmasını durdurmuştur.⁹⁹

İl gazetesinin kapatılmasından sonra İdil-Ural'daki mahalli gazetelerle görüşen Ayaz İshaki, Rusya Müslümanlarının Ruslarla eşit haklara sahip olması için yürütülmesi gereken mücadele konusunda fikir teatisinde bulunmuştur.¹⁰⁰

İl gazetesiyle birlikte Ayaz İshaki tamamiyle milliyetçi görüşün savunucusu olmuştur. Gazetede tamamen ırkdaşlarının meseleleriyle ilgilenen Ayaz İshaki, Rus yönetiminin açık hedefi haline gelmiştir.

3.1.4. Söz, Bizning İl ve İl Sözü Gazeteleri

Ayaz İshaki, 13 Aralık 1915 tarihinde yayın hayatına başlayan gazetesi Söz ile gazetecilik hayatını sürdürmeye devam etmiştir. Kendisi yasaklı olması sebebiyle Ahmet Çalıkov naşir gösterilerek izin alınan Söz gazetesi¹⁰¹ yazılarında bütün Türkistan Türklerinin meselelerini bütün Tatar kamuoyuna naklederek kısa sürede büyük okuyucu

⁹⁸ İshaki, 1979, 233.

⁹⁹ İshaki, 1979, 234-235.

¹⁰⁰ Ufalı, 1955, 114.

¹⁰¹ Alp, 2010, 214.

kitlesine ulaşmıştır.¹⁰² Söz gazetesi kısa sürede İl'in boşluğunu doldurmuş ve kendi masraflarını karşılayabilecek düzeye gelmiştir. Bu gazetede Rusların, Türkistan'ı zorla savaşa sokma uygulamalarını ağır bir dille eleştirip yapılan kanlı eylemleri açık bir şekilde neşredilmiştir. Gazetenin duyurduğu bu zulüm kısa sürede Duma'daki Müslüman Franksiyona ulaşmıştır. Türkistan Genel Valisi Kuropatkin'in İçişleri Bakanlığı'na ilettiği talep doğrultusunda, Türkistan topraklarındaki Rus politikaları açısından zararlı olduğu gerekçesiyle 1916 Eylül'ünde Söz gazetesi kapatılmıştır.¹⁰³

Söz gazetesinin yayına başladığı sıralarda gazetenin kapatılması durumu karşısında Şakir Mustafayev adına kayıtlı Bizning İl adlı bir gazete için de izin alınmıştır.¹⁰⁴ Bu gazetede İl ve Söz gazetesi unutulana kadar önemli konulara değinilmemiştir. Ayaz İshaki o sıralarda Laşman'a alınmış askerler meselesiyle ilgilenirken yazarların çoğunluğunun da askere alınması sebebiyle gazete etkili ve uzun ömürlü olamamıştır.¹⁰⁵ 1916'da Moskova'da İl Sözü adlı bir gazetesi de yayınlanmıştır.¹⁰⁶

Rus hükümetinin dikkatini ihtilal öncesi yıllarda çekmeye başlayan Ayaz İshaki sürekli gözetim altında faaliyetlerini sürdürmüştür. Yönetim karşıtı en ufak faaliyeti kısa sürede cezalandırılmış ve yayınları durdurulmuştur.

3.1.5. İl Gazetesi (İkinci)

Şubat 1917'de Rusya'da yaşanan ihtilal hareketlerinin etkisiyle İl gazetesi yeniden yayın faaliyetlerine başlamıştır. 1917 Mayıs ayında gerçekleşen Bütün Rusya Müslümanlarının Birinci Kurultayı'nın yayın organı olarak kabul edilen İl gazetesi Tatarların kısa süreli İdil-Ural Devleti'nin kuruluşunda önemli bir rol oynamıştır.¹⁰⁷ Bolşeviklere karşı kalem savaşı açan gazete onların iç yüzünü göstererek milli teşkilatları desteklemeye çalışmıştır. İl gazetesinin merkezi Moskova'da olduğundan bir süre mücadele devam etmiş ancak Bolşeviklerin Moskova'yı da ele geçirmesiyle birlikte Tatar komünistler Ayaz İshaki'yi ihtilal mahkemesine verme kararı çıkartmışlardır. Böylece 15

¹⁰² Argunşah, H. (1996). "Ayaz İshaki'nin Edebi Kişiliği ve Üyge Taba Romanı", A.Yuvalı, M. Argunşah, M. Keskin ve A. Öztürk. (Editörler). *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, (Birinci Baskı). Kayseri. Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, s. 54.

¹⁰³ İshaki, 1979, 237-239.

¹⁰⁴ Alp, 2010, 214.

¹⁰⁵ İshaki, 1979, 239-240.

¹⁰⁶ Güngör, 1994, 11.

¹⁰⁷ Argunşah, 1996, 55.

ay boyunca yayın hayatına devam eden ve 138 sayı çıkan İl gazetesi 11 Nisan 1918'de Bolşeviklerce kapatılmıştır.¹⁰⁸

Rusya Müslümanlarının ilk kongrelerinde muhalif kişiliğiyle göze çarpan ve gazetelerinde Müslüman İttifakını eleştiren Ayaz İshaki, milliyetçi kanada geçişiyle birlikte Birinci Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nın yayın organı olan gazetenin sahibi haline gelmiştir. Ancak Bolşeviklerle birlikte gelen yeni baskı ortamı gazetenin yayın hayatını bitirmiştir.

3.1.6. Mayak (Deniz Feneri) Gazetesi

İl gazetesinin kapatılmasından sonra Sibiryaya tarafına çekilmek zorundan kalan Ayaz İshaki, 1919'da Fuat Tuktarov ve Ömer Tanrıkulu ile Kızılyar'da Mayak isimli mülteci bir gazete çıkarmıştır.¹⁰⁹ Maddi kaynağını Kurucu Meclis üyelerinden sağlayan gazete, matbaa, baskı ve dizgi zorluğunun yanı sıra siyasi vaziyetin de elverişsizliği sebebiyle 30 sayı çıkabilmiştir.¹¹⁰

Ayaz İshaki, Bolşeviklerce aranması ve hayati tehlikesi olduğu halde bile gazetecilik işini bırakmamış ve mücadelesini her koşulda sürdürmüştür.

3.1.7. Milli Yol (Yana Milli Yol) Dergisi

Ayaz İshaki Bolşeviklerin yönetimi ele almasından sonra yurttan ayrılmış ve ömrünün sonuna kadar muhaceret hayatı sürdürmek zorunda kalmıştır. Muhaceret hayatı boyunca da gazetecilik yoluyla mücadelesine devam etmiştir.

Ayaz İshaki 1927'de Türkiye'den ayrıldıktan sonra Varşova'ya yerleşmiş ve 1928'den 1939 yılına kadar Berlin'de Milli Yol (sonra Yana Milli Yol) dergisini çıkarmıştır.¹¹¹ Derginin Berlin'de çıkma sebebi Almanya'nın Polonya'dan daha güçlü bir

¹⁰⁸ İshaki, 1979, 241-242.

¹⁰⁹ Akış, 1979b, 11.

¹¹⁰ Taymas, A. B. (1966). *Kazan Türkleri Türk Tarihinin Hazin Yaprakları*. (İkinci Baskı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 198.

¹¹¹ Akış, 1979b, 11.

ülke konumunda bulunması ve Sovyet zulmü altında yaşayan milletlerin aydınlarının bu mücadelesinin bir kısmını da Polonya dışından yürütmek gerektiği fikriydi.¹¹²

Ayaz İshaki'ye göre Milli Yol dergisi büyük sevinçle karşılanmış ve halkın önderi konumuna gelmiştir. Milli mücadeleyi Avrupa'ya tanıtan bir merkez olarak Bolşeviklerin en karşı olduğu dergi halini almıştır.¹¹³

İlk sayısı 23 Aralık 1928'de çıkan Milli Yol, 1930 sonuna kadar iki haftada bir yayınlanmıştır. 1930 yılında adı Yana Milli Yol olarak değiştirilmiş ve 1939 yılı Eylül ayına kadar yayınlanmıştır. Toplam 136 sayı çıkan dergi çoğunlukla 32 sayfadan oluşmuştur.¹¹⁴ Dergide Ayaz İshaki'nin 4 eseri yayınlanmıştır. Bu eserler: Dulkın İçinde (Dalga İçinde), Üyge Taba (Eve Doğru), Kız (Güz) ve Jan Bayevic'tir. Ayaz İshaki'nin bu dergide toplam 179 makalesi yayınlanmıştır.¹¹⁵

Milli Yol (Yana Milli Yol) dergisinin amacı değişik yerlerde yaşayan İdil-Ural'lıları örgütlemek, Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde tahsil gören gençleri örgütlemek, vatan duygusunun kaybolmasını engellemek ve İdil-Ural'da yaşayan halkın tercümanı olarak onlara yol göstermekti. İshaki'ye göre Tataristan'da kalanlar seslerini duyuramıyorlar ve çarlık zamanındaki hürriyetten bile yoksundular. Milli Yol dergisi kabilecilik gütmeyip sadece Türk haklarının değil Sovyet zulmü altındaki bütün halkların sesini duyurmayı amaçlamıştır.¹¹⁶

Ayaz İshaki ise derginin yayımlanma amacının, İsmail Gaspralı'dan miras kalan dil, düşünce ve güç birliğini esas alınarak, bütün Türklerin sorunlarına yine bütün Türk halkları tarafından ortak bir çözüm bularak birlikte mücadele etmek olduğunu belirtmiştir.¹¹⁷

Ayaz İshaki, 1935 yılı Ağustos'unda yayınlanan Bugünkü Vaziyet ve Bizim Vazifemiz başlıklı yazısında gelecek savaş neticesinde Bolşevik rejiminin yıkılacağını ve

¹¹² Akış, 2002, 93.

¹¹³ İshaki, 1979, 251.

¹¹⁴ Tahir, A. (1979). "Ayaz İshaki'nin Milli Yol ve Milli Bayrak'taki Yazılarının Konuları", T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayıldız Matbaası, s.112.

¹¹⁵ Güngör, 1994, 33-34.

¹¹⁶ Kanlıdere, 2019, 95-97.

¹¹⁷ İshaki, A. (1929). "Birlik ve Bölünme Yolları", *Milli Yol*, (13), 4.

Rusya’da yaşayan Türk halklarının kendi devletlerini kurma mücadelesine başlayacaklarını yazmıştır.¹¹⁸

Yana Milli Yol dergisinde siyasi, ilmî, ekonomik, tarihî, edebi gibi birçok konuya yer verilmiştir. Çeşitli haberler başlığı altında Türkiye’de çıkan gazetelerden alıntılarının yanı sıra, Türkiye ve Türkiye’deki tanınmış kişiler hakkında makaleler de yayınlanmıştır. Kendi döneminde çıkan dergileri takip eden ve bu dergileri okuyucularına tavsiye eden Yana Milli Yol, Türk birliğinin sağlanması yönünde hizmet vermiştir. Her sayıda yer alan İl Haberleri başlıklı yazılarda Sovyet gazetelerinden alınan haberler yayınlanarak İdil-Ural bölgesi hakkında bilgiler verilmiştir¹¹⁹ Yana Milli Yol dergisi 1939 yılında Sovyet Rusya ve Almanya arasındaki siyasi anlaşma nedeniyle kapatılmıştır.¹²⁰

Dergide, Ayaz İshaki’nin yazılarının yanı sıra, Cafer Seydahmet, Saniye İffet, Rukiye Muhammediş, Mustafa Çokay, Bekir Sıddıki, Hasan Nizameddin, Hadi Fatihi, Zakir Kadri, Hans Bentsing, Bertold Espoler, Şakir Yusuf, İsmail Nadir gibi yazarlara ek olarak İltüzer, Çingiz, Çura, Batır, Cuci, İdilbay, Kutlu, Kazanlı, Bozkurt, Finlandiyalı, Romanyalı gibi mahlaslı yazılar da yayımlanmıştır.¹²¹

Yana Milli Yol dergisi Ayaz İshaki’nin faaliyetleri arasında en belirgin olanıdır. 11 yıl yayınlanan bu dergi dönemin gelişmelerine ışık tutan en önemli kaynaklardan biridir. İshaki bu dergideki yazılarında kendi hayatını önemli bir bölümünü ve ideallerini açıkça dile getirmiştir.

3.1.8. Milli Bayrak Gazetesi

1933 yılında Doğu Asya seyahatinde bulunan Ayaz İshaki Çin, Mançurya, Kore ve Japonya’daki Türk-Tatar kabilelerini tek bir çatı altında toplayarak Mançurya’nın Mukden kentinde Milli Bayrak adlı bir gazetenin çıkarılmasına öncülük etmiştir. Milli Bayrak

¹¹⁸ Aküzüm, F. (1979). “Doğumunun 100. Yıldönümü Münasebetiyle”, T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s.109.

¹¹⁹ Güngör, 1994, 64-65.

¹²⁰ Tahir, 1979, 112.

¹²¹ Erbinsin, 2016, 60.

gazetesi muhaceretteki Türk-Tatar gençlerinin milli mücadeleye katılmasında etkin rol almıştır.¹²²

1 Kasım 1935'te ilk sayısı neşredilen gazete 1945 yılının ortalarına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Haftalık olarak Arap harfleriyle çıkan gazete yaklaşık 440 sayıya ulaşmıştır. 1935-1939 yılları arasında Ayaz İshaki'nin yazıları da gazetede yer almıştır ancak 1939'da Cihan harbinin başlamasıyla bağlantıları büyük ölçüde kesilmiştir.¹²³

Milli Bayrak gazetesinin başyazarlığını İbrahim Devekildi yaparken, yazıların önemli kısmında Rukiye Muhammedîş'in imzası yer almıştır.¹²⁴ Ayaz İshaki Doğu Asya'da bulunduğu sürede Milli Bayrak'ta 4 Şubat 1936 Yılı, Uzak Doğu'da Yayınevi, Uzak Doğu'yu terk etmek ve Uzak Doğu'daki Tatar Türkleri adlı başlıklı yazıları yayınlamıştır.¹²⁵

Milli Bayrak gazetesi Türk İçişleri Bakanlığı tarafından 4 Nisan 1936 tarihinde zararlı yazılar yayınlandığı suçlamasıyla toplatılmış, 20 Haziran 1936'da ise gazetenin Türkiye'ye girişi yasaklanmıştır.¹²⁶

Ayaz İshaki'nin son gazete-mecmua çalışması 1953 yılında Berlin'de çıkarmaya başladığı yine Milli Bayrak adlı bir dergidir. Üç ayda bir yayınlanması planlanan Berlin Milli Bayrak dergisi Ayaz İshaki'nin hastalığı sebebiyle uzun ömürlü olamamıştır.¹²⁷

Muhammed Ayaz İshaki'nin kendi yayın organları ve çağdaşı olan yayın organlarında yer alan yazıları ve makaleleri kronolojik sıraya göre:

- “Abdulkayyum Efendinin Vefatı”, Tercüman (15 Sintabr 1902).
- “Tercümanın Beyremi”, Şark-ı Rus (25 April 1903)
- “Yir İşi”, Kazan Muhbiri (8, 12 Dikabır 1905).
- “Muharrir Tarafından Bir-İki Süz”, el-Asrû'l-Cêdid (15 Gınvar 1906).
- “Boringı Alpavıtlar Müellifi Tarafından Bir-İki Süz”, el-Asrû'l- Cedîd (15 Mart 1906).

¹²² Akış, 1979b, 11.

¹²³ Tahir, 1979, 117.

¹²⁴ Kanlıdere, 2019, 135.

¹²⁵ Matsunaja, 2004, 50.

¹²⁶ Dündar, A. M. (2006). *Panislamizm'den Büyük Asyacılığa*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 191.

¹²⁷ Akış, 1979b, 11.

- “Gosudarstvenniy Dumanın Tatar Çlenlerine Açık Hat”, Tañ Yulduzı (22 May 1906).
- “Hükümet Hem Halk”, Tañ Yulduzı (26 May 1906).
- “Biznin Meslekimiz hem Milliyet”, Tañ Yulduzı (29 May 1906).
- “Yirni Halıkka Birü Meselesinde Dumada Üç Partiya”, Tañ Yulduzı (1 İyun 1906).
- “Din Saklarga Baruçı Deputatlarımız”, Tañ Yulduzı (5 İyun 1906).
- “Vakıt’ka Cevab”, Tañ Yulduzı (9 İyun 1906).
- “Tan Gazetesinin Çıkkın Redaktorına Açık Hat”, Tañ Yulduzı (19 İyun 1906).
- “Tugannar, Şakirdler!”, Tañ Yulduzı (27 İyun 1906).
- “Tatarlar hem Revolutsiya”, Tañ Yulduzı (30 İyun 1906).
- “Çualular Köçeygennen-köçeye”, Tañ Yulduzı (1 İyul 1906).
- “Tınıçlık Kaçan Bula?”, Tañ Yulduzı (7 İyul 1906).
- “Açlık”, Tañ Yulduzı (11 İyul 1906).
- “Duma Nik İşliyi Almadı?”, Tañ Yulduzı (15 İyul 1906).
- “Tercüman ve Vakıt Gazetelerine Cevab”, Tañ Yulduzı (3 Avgust 1906).
- “Mekteb-Medreseler”, Tañ Yulduzı (5 Avgust 1906). “Hükümet hem Biz”, Tañ Yulduzı (8 Avgust 1906).
- “Orenburgtagı Huseyinoflar Medresesi”, Tañ Yulduzı (10 Avgust 1906).
- “Möselman İttifakı”, Tañ Yulduzı (15 Avgust 1906).
- “Möselman İttifakı Nişlerge Kerek?”, Tañ Yulduzı (22 Avgust 1906).
- “Mekercede Möselmannar Syezdında Sollar Tarafından Takdir Edilib, Halık Kabul İtken, Yosıf Akçurinnin Kaldırtkan Rezolutsiyası”, Tañ Yulduzı (26 Avgust 1906).
- “Möselman İttifakı”, Tañ Yulduzı (29 Avgust 1906).
- “Mekteb-Medrese Meselesi”, Tañ Yulduzı (9 Sintabr 1906).
- “Açlık Başlandı”, Tañ Yulduzı (12 Sintabr 1906).
- “İşçiler Meselesi”, Tañ Yulduzı (14 ve 16 Sintabr 1906).
- “Huseynoflar Medresesi”, Tañ Yulduzı (16 Sintabr 1906).
- “Hörmetli Okuçılarım!”, Tañ Yulduzı (5 Noyabr 1906).
- “Duma”, Tavış (23 April 1907).
- “Tatar Matbuâtı”, Tavış (7 May 1907).
- “Tiyatr Kitablari”, Tavış (21 May 1907).
- “Rusiya Tarihi Kitabı”, Tañ Mecmuası (1 İyun 1907).
- “Mahmud Bay”, Tañ Mecmuası (1 İyun 1907).
- “Şûrâ Jurnalı”, Kazan Muhbiri (11 Fevral 1908).
- “Tatar Matbuâtı”, Beyanülhak (7 Fivral 1908).
- “Maveraünnehrde Seyahat. Muhammed Zahir Bigiyef”, Beyanülhak (16 Mart 1908).
- “Nizamlı Medrese”, Kazan Muhbiri (27 Mart 1908).
- “Graf Tolstoy”, Kazan Muhbiri (31 Mart 1908).
- “Mektub”, Beyanülhak (6 April 1908).
- “Ugi Balalar”, Beyanülhak (5 İyun 1908).
- “Yaş Ömür G. Kulahmedof Eseri” Beyanülhak (19 İyun 1908).
- “Canlı Cenaze”, Beyanülhak (26 İyun 1906).
- “Vasiliy Vasilyeviç Radlof”, el-Islah (22 İyun 1909).
- “Lisan Meselesi: Tasvir-i Efkâr Muharrirlerinden Süleyman Nazif Bey’e”, Sırât-ı Müstakîm, II/46 (9 Temmuz 1325 [22 Temmuz 1909]), s. 316-317.

- “Lisan Meselesine Dair”, Sırât-ı Müstakîm, II/50 (6 Ağustos 1325 [19 Ağustos 1909]), s. 380-381.
- “Rusya Müslümanları: Tatarlar”, Sırât-ı Müstakîm 2: 51 (13 August 1325 [26 August 1909]), s. 398-399; II/52 (20 Ağustos 1325 [2 Eylül 1909]), s. 415-416; III/53 (28 Ağustos 1325 [9 Eylül 1909]), s. 14-16; III/55 (10 Eylül 1325 [23 Eylül 1909]), s. 47-48; III/56 (17 Eylül 1325 [30 Eylül 1909]), s. 60-62.
- “İstanbul Mektupları”, Yıldız, no. 457 (15 Oktabr 1909).
- “Şimal Türklerinin Yeni Edebiyatında Hikâye, Tiyatro ve Şiir”, Senin, sayı 27-1003 (4 Haziran 1327 [17 Haziran 1911]), s. 2-3; sayı 28-1004 (5 Haziran 1327 [18 Haziran 1911]), s. 2-3.
- “Tatar Edebiyatının Tarihçesi”, Türk Derneği, sayı 5 (1327 [1911]), s. 156-159.
- “Peterburg, Oktyabr 22”, İl (22 Oktabr 1913).
- “Matbuat”, İl (22 Oktabr 1913).
- “İki Mühim Borçımız Aldında”, İl (22 Oktabr 1913).
- “İlgeri hem Hâzır”, İl (30 Oktabr 1913).
- “Ruhanîlerimiznin Hallerin Islah”, İl (7 Noyabr 1913).
- “Möselman Fraktsiyası” İl (13 Dikabr 1913).
- “Gazitelerden” İl (17 Dikabr 1913).
- “Peterburg, 20 Dikabr”, İl (20 Dikabr 1913).
- “Muallim ve Muallimlerimizin bu Künge Vazifeleri Nerse?”, İl (1 Gınvar 1914).
- “Hatın-Kız Meselesi” İl (2 Gınvar 1914).
- “Yal İtü Meselesi”, İl (10 ve 18 Gınvar 1914).
- “Hesab Tügil, İsap,” İl (10 Gınvar 1914).
- “Arakı Belası” İl (18 ve 23 Gınvar 1914).
- “Açık Mektub Münasebeti İle”, İl (23 Gınvar 1914).
- “Kilmişekler”, İl (5 Fivral 1914).
- “Terbiyede Birlik”, Mekteb (5 Fivral 1914).
- “Sıratü’l-müstakîm”, İl (13 Fivral 1914).
- “Şiir Küb – Şâir Yuk”, İl (22 Fivral 1914).
- “Hatın-Kız Borıçı”, İl (8 Mart 1914).
- “Matbuât Vıstafkası”, İl (8 Mart 1914).
- “Müfti”, İl (15 Mart 1914).
- “Gani Bay Kitabı”, İl (15 Mart 1914).
- “Millî Köy hem Muzıkamız”, Mekteb (20 Mart 1914).
- “Müftilik”, İl (22 Mart 1914).
- “Peterburg, 29 Mart”, İl (29 Mart 1914).
- “Millî Facia”, İl (2 April 1914).
- “Tukay Mektebde”, Mekteb (10 April 1914).
- “Medeni Borıçlar”, İl (17 April 1914).
- “İdare-i Ruhanilerimizin Islahı”, İl (17 İyun 1914).
- “Medrese ve Mulla”, İl (18 İyun 1914).
- “Oku Vakıtı Citdi”, İl (21 Avgust 1914).
- “Tukay Muhabbeti”, İl (2 Sintabr 1914).
- “Türkiya hem Yunan Münasebeti”, İl (2 Sintabr 1914).
- “Büyük Üstaz İsmail Bek”, İl (25 Sintabr 1914).
- “İsmail Bek, Zöhre Hanım Gasprinskiyeler”, İl (14,17,21,24 Noyabr ve 5 Dikabr 1914).
- Möselman Cemiyetlerinin Cıyılışı Bitti”, İl (17 Dikabr 1914).

- “Mevlid Beyremi”, İl (9 Gınvar 1915).
- “Seyyar Truppası Hakkında”, İl (9 Gınvar 1915).
- “Biznin Haller”, İl (11 Gınvar 1915).
- “Duma Açıldı”, İl (28 Gınvar 1915).
- “Kars Möselmannarı”, İl (4 Fivral 1915).
- “Biznin Haller”, İl (6 Fivral 1915).
- “Möselmannarın Hali ve Deputatlarımız”, İl (11 Sivral 1915).
- “Bu Künnün Borıçları”, İl (13 Fivral 1915).
- “Cevablarım”, İl (15 Fivral 1915).
- “İstanbul ve Boğazlar”, İl (20 Fivral 1915).
- “Millî Oku Yurtlarımız”, İl (20 Fivral 1915).
- “Seyahat Yörişi”, İl (25 Fivral 1915).
- “Kars Möselmannarı”, İl (1 Mart 1915).
- “Babaylar Topragı”, İl (27 Fivral 1915).
- “İkinçi Adım”, İl (11 Mart 1915).
- “Abdulla Kariyef”, İl (13 Mart 1915).
- “Üç Mesele”, İl (18 Mart 1915).
- “Tukay Merhum”, İl (27 Mart 1915).
- “Rusya Möselmannarı”, Natsionalnie Problemi (1 May 1915).
- “Müftilik Meselesi Etrafında”, Koyaş (19 Avgust 1915).
- “Kizüdegi [Nöbetteki] Meselelerimiz”, Süz (16, 18, 22, 25 Dikabır 1915 ve 2, 16, 24, 31 Gınvar 1916).
- “Millî Matbuat Bayramı”, Süz (Kazan) (5 Gınvar 1916).
- “Petrograd Tatar Gaziteleri”, Süz (10 Gınvar 1916).
- “Matbuat Beyremi Münasebeti Birle”, Süz (14 Gınvar 1916).
- “Halık Teatrı Syezdında Muhterem Gayaz Efendi Tarafından Birilgen Doklad”, Süz (14 Gınvar 1916).
- “Yoldız Yübileysı”, Süz (20 Gınvar 1916).
- “Medeni İşlerimiz”, Süz (22 Gınvar 1916).
- “Matbuat, Yahudler ve Biz” Süz (29 Gınvar 1916).
- “Yoldızın Milliliği”, Süz (5 Fivral 1916).
- “Möselman Fraktsiyasında Kiñeş Meclisi”, Süz (14, 18, 20 Fivral 1916).
- “Möselman Fraktsiyasında Üçinçi Meclisi”, Süz (24 Fivral 1916).
- “Kineş Meclisi”, Süz (26 Fivral 1916).
- “Yoldızga Songı Cevab”, Süz (2 Mart 1916).
- “Kırım Ruhan İdaresinde Mekteb-Medrese Meselesi”, Süz (4 Mart 1916).
- “Tagı Sıratülmüstakim” Süz (11 art 1916).
- “Fraktsiya Yanındaki Byuro Münasebeti Birlen”, Süz (13 Mart 1916).
- “Tatarca Tiatr ve Kontsert”, Süz (13 Mart 1916).
- “Tagı Byuro”, Süz (18 ve 30 Mart 1916).
- “Müftilik Tiresinde”, Süz (20 Mart 1916).
- “Merhum Tukay”, Süz (3 April 1916).
- “Kırım’da Zincirli Medresesi ve İdare-i Ruhaniye İşleri”, Süz (6 April 1916).
- “Byuro Buldı”, Süz (8 April 1916).
- “Musa Efendi’nin Sıratülmüstakimçiler Birlen Münasebeti”, Süz (20 ve 22 April 1916).
- “Meskev’de İkinci Adım” Süz (24 April 1916).
- “Biznin Yolumız”, Süz (24 April 1916).
- “Gazite Nerse?”, Süz (27 ve 29 April 1906).
- “İmtihannar Münasebeti İle”, Süz (1 May 1916).

- “Un Yıllık Duma ve Möselmannar”, Süz (5 May 1916).
- “Tañ Gazitesi Çıkma Un Yıl Tulu Münasebeti Berlan”, Süz (18 May 1916).
- “Ufa Kineş Meclisi”, Süz (12 İyun 1916).
- “Blok ve Möselmannar”, Süz (19 İyun 1916).
- “Avrupa Karaşında İslam Dünyası”, Süz (26 İyun 1916).
- “Kineş Meclisi”, Süz (30 İyun 1916).
- “Laşman Hizmeti”, Süz (10 İyun 1916).
- “Ramazan-ı Şerif İydi”, Süz (18 İyun 1916).
- “Sugış Hizmeti Küpmige Tüşe?”, Süz (24 İyun 1916).
- “Fraktsiya ve Byuro”, Süz (10 Avgust 1916).
- “Yaş Küçlerinin Borıçı”, Süz (16, 19, 23 Avgust 1916).
- “Neşr-i Kur’an Şirketi”, Süz (31 Avgust 1916).
- “Merhum İsmail Bek Gasprinskiy”, Süz (18 Sintabr 1916).
- “Süz Gazitesi Kontorasınan”, Biznin İl (4 Dikabr 1916).
- “Laşman Hizmetine Kirerge Tilevçiler”, Biznin İl (18 Dikabr 1916).
- “Hayriyat Ehlinin Dikkatine”, Biznin İl (18 Dikabr 1916).
- “Zeynulla Hazretke Yadgâr”, Biznin İl (19 Fivral 1917).
- “Saf Başına”, İl (23 Mart 1917).
- “Syezlar Aldıda”, İl (16 April 1917).
- “Meskev Möselman Halık Komitetinnan Orenburg Möselman Byurosuna”, İl (16 April 1917).
- “Orenburg Möselman Byurosının Reisi İsimine”, Vakıt (18 April 1917).
- “İrikli Matbuat”, Añ (20 APRİL 1917).
- “Vekiller, İşke!”, İl (2 May 1917).
- “Syezd İşke Kirişdi”, İl (4 May 1917).
- “Usul-i İdare”, İl (6 May 1917).
- “İki Türlü Usul-i İdare”, İl (7 May 1917).
- “Syezdadan Maksat”, İl (10 May 1917).
- “Syezd Tamam Boldı”, İl (16 May 1917).
- “Syezdadan Son”, İl (22, 25, 28, 31 May 1917).
- “Siyaset Âleminde”, İl (14, 16, 20, 23 İyun 1917).
- “Uluğ Meseleler Aldında”, İl (2 İyul 1917).
- “Revolutsiyanın İkinci Deviri”, İl (14 İyul 1917).
- “İkinci Korıltay”, İl (16 İyul).
- “Korıltaylardan Son”, İl (22, 25, 27 Avgust 1917 ve 7, 10 Sintabr 1917).
- “Ufa’da Rezalet”, İl (25 Avgust 1917).
- “Elle Şulay, Elle Tügil!”, İl (27 Avgust 1917).
- “İsyancılarğa Karşı Vazifamız”, İl (31 Avgust 1917).
- “Fitne Basıldı”, İl (2 Sintabr 1917).
- “Millî Şûrâmız”, İl (5 Sintabr 1917).
- “Başkurt Vekillerinin İlanı”, İl (10 Sintabr 1917).
- “Kurban İydi”, İl (14 Sintabr 1917).
- “Uçreditelny Sobraniyaga Saylav”, İl (29 Sintabr).
- “Kazan Vilayeti Şûrâsı Aldındağı Mesele”, İl (30 Sintabr).
- “Merhum Hüseyin Efendi Ebuzeref”, İl (30 Sintabr 1917).
- “Uçreditelny Sobraniyaga Saylav Aldında”, İl (7, 8, 13 Oktabr 1917).
- “Millet Meclisimiz”, İl (1 Oktabr 1917).
- “Kazan Uçreditelny Sobraniya Aldında”, İl (13 Oktabr 1917).
- “Tagı Uçreditelny Sobraniya”, İl (15 Oktabr 1917).
- “Rusiyanın Hâzırgı Hâli”, İl (15 Oktabr 1917).

- “Saylav Küreşi Başlandı”, İl (25 Oktabr 1917).
- “Devletin Hâzırğı Hâli”, İl (12 Noyabr 1917).
- “Gizli Muâhedeler”, İl (15 Noyabr 1917).
- “İlge Taba!”, İl (28 Gınvar 1918).
- “Vaziyetimiz”, İl (15 Fivral 1918).
- “Başkurd Şûrâsı Azaları Tevkif İtülü”, İl (3 Mart 1918).
- “Kazan Fâciası”, İl (8 Mart 1918).
- “Hâzırğı Vaziyetimiz”, İl (16 Mart 1918).
- “İndi Ni Bulaçak?”, İl (20 Mart 1918).
- “Riaktsiya Aldında”, İl (22 Mart 1918).
- “Mürettibler Dikkatine!”, İl (10 April 1918).
- “Rusiya’nın Siyasi Vaziyeti”, İl (10 April 1918).
- “Milletnin Dikkatine!”, Mayak (7 Dekabr 1918).
- “Sulh Heyeti”, Mayak (23 Dikabr 1918).
- “Millî Hareket ve Sibir Möselmannarı”, Mayak, sayı 8 (1919).
- “Ayaz Efendi’nin Mektubu”, Mayak (26 Gınvar 1919).
- “Hariçteki Türklerin Dileği”, Yeni Kafkasya, I/8 (1 Kânunısânî 1339 [1 Ocak 1923]), s. 6-9.
- “Berlin’de Hazin Bir Bayram”, Tevhîd-i Efkâr (19 Mayıs 1924).
- “Ruslar Arasında Yeni Bir Fikir Cereyanı”, Türk Yurdu, II/8 (Mayıs 1341 [1925]), s. 167-174.
- “İdil-Ural İlleri”, Yeni Kafkasya (İstanbul), I/20 (19 Temmuz 1340 [1924]), s. 10-13.
- “Abdülkayyum en-Nâsirî”, Türk Yurdu, II/11 (Ağustos 1341 [1925]), s.409-413.
- “Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Vücuda Gelmesi Mümkün müdür?” Türk Yurdu, III/13 (Teşrîn-i evvel 1341 [Ekim 1925]), s. 48-56; III/14 (Teşrîn-i sâni [Kasım] 1925), s. 148-153.
- “Şimal Türklerinde Tiyatro”, Türk Yurdu, II/12 (Eylül 1341 [1925]), s. 602-611.
- “İnkılapta Yeni Devir”, Cumhuriyet (19 Teşrîn-i sâni [Kasım] 1925), s. 2.
- “Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Ayaz İshakî Bey Ankara’dan Ali Haydar Emir Bey’e Cevap Veriyor”, Vakıf, no. 2856 (12 Kânun-ı evvel [Aralık] 1925), s. 3.
- “Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek: Din ve Mezhep İhtilaflarının Tesiri Nedir?” Vakıf, no. 2859 (15 Kânun-ı evvel [Aralık] 1925), s. 3.
- “Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler”, Vakıf, no. 2858 (14 Kânun-ı evvel [Aralık] 1925), s.3.
- “Şimal Türkleri Birlik Etrafında”, Vakıf, no. 2898 (23 Kânun-ı sâni [Ocak] 1926), s. 5.
- “Türk Kadını”, Türk Yurdu, III/15 (Kânun-ı sâni [Ocak] 1926), s. 335-342.
- “Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese”, Türk Yurdu, III/16 (Şubat 1926), s. 421-432.
- “Elik Söz”, Millî Yul, I/1 (23 Dikabr 1928), s. 1-4.
- “Rusya’nın Kileçegi”, Millî Yul, I/2 (15 Gınvar 1929), s. 1-5.
- “Rusya’nın Kileçegi (2) [Ukrainler]”, Millî Yul, I/3 (1 Fivral 1929), s. 1-4.
- “Rusya’nın Kileçegi (3) [Gürcüler, Ermeniler ve Azeriler]”, Millî Yul, I/4 (15 Fivral 1929), s. 1-5.
- “Rusya’nın Kileçegi (4) [Türkistan]”, Millî Yul, I/5 (1 Mart 1929), s. 1-5.

- “Rusya’nın Kileçegi [5] [Türkistan]”, Millî Yul, I/6 (12 Mart 1929), s. 1-5.
- “Rusya’nın Kileçegi (Kırım)”, Millî Yul, I/7 (1 April 1929), s. 1-6.
- “Rusya’nın Kileçegi (İdil Ural)”, Millî Yul, II/8 (15 April 1929), 1-5.
- “Rusya’nın Kileçegi (İdil Ural Tatarları, 2)”, Müllî Yul, I/9 (1 May 1929), s. 1-4.
- “Rusya’nın Kileçegi (İdil Ural Cumhuriyeti)”, Millî Yul, I/10 (15 May 1929), s. 1-5.
- “Talstoy’nuñ Tatar Edebiyatına Tesiri”, Millî Yul, I/8 (15 April 1929), s. 9-13.
- “Künniñ Borçı”, Millî Yul, I/11 (1 İyun 1929), s. 1-4.
- “Milletlerniñ Hukuku ve Rus Şavinizmi”, Millî Yul, I/12 (15 İyun 1929), s. 1-4.
- “Birlik ve Bölünü Yolları”, Millî Yul, I/3 (1 İyul 1929), s. 1-5.
- “[Kızıl] Tataristan’ga Cevab”, Millî Yul, I/14-15 (1 Avgust 1929), s. 1-6.
- “Kızıl Tataristan’ga Cevab”, Millî Yul, I/16-17 (1929), s. 1-6.
- “Dobruca Müslümanları”, Millî Yul, I/14-15 (1 Avgust 1929), s. 10-12.
- “Küçlenilgen Milletler Kongresi”, Müllî Yul, I/20-21 (1 Noyabr 1929).
- “İlimizde İstiklalçilik”, Millî Yul, I/22-23 (1 Dikabr 1929), s. 1-4.
- “Bir Yıllık Tecrube ve Kileçekke Plan”, Yaña Millî Yul, II/1 (1 Gınvar 1930), s. 1-5.
- “Tataristan Totaştan Kalhozlaşdırıla”, Yaña Millî Yul, II/2 (1 Fivral 1930), s. 1-6.
- “Harekette Bereket”, Yaña Millî Yul, II/3 (1 Mart 1930), s. 1-5.
- “Rusya’nın Soñğı Halleri”, Yaña Millî Yul, II/4 (1 April 1930), s. 1-6.
- “İdil-Ural’da İslâm Dininiñ Hazırgı Hâli”, Yaña Millî Yul, II/5 (1930), s. 4-13.
- “Tataristan Savet Cumhuriyetiniñ Un Yıllığı”, Yaña Millî Yul, II/6 (1 İyun 1930), s. 1-6.
- “Cılamagan Balaga İmçek Birmiyler”, Yaña Millî Yul, II/7 (1 İyul 1930), s. 1-4.
- “Dünya Efkâr-ı Umumiyesinde Milliyet Meselesi”, Yaña Millî Yul, II/8 (1 Avgust 1930), s. 1-5.
- “Nik [Niçin] Türk-Tatar Komünisti Kıymetsiz?” Yaña Millî Yul, III/9 (1 Sintabr 1930), s. 1-4.
- “Millî Kâfirler, Rus Umaçıları ve Şeytan Yalçıları”ı, Yaña Millî Yul, II/10 (1 Oktabr 1930), s. 1-5.
- “Yeş Buvunniñ Millî Terbiyesi”, Yaña Müllî Yul, II/11 (1 Noyabr 1930), s. 2-5.
- “Savyet Tataristanınıñ 10 Yıllık Beyremi” Ya
ña Millî Yul, II/12 (1 Dikabr 1930), s. 1-7.
- “Savyet İllerinde Niler Bar?”, Yaña Millî Yul, III/1 (1 Gınvar 1931), s. 1-6.
- “Komünist Hacı [Nezir Turekolov]”, Yaña Millî Yul, III/2 (1 Fivral 1931), s. 1-5.
- “Savyetler İliniñ İktisadî Hali”, Yaña Millî Yul, III/3 (1 Mart 1931), s. 1-5.
- “Başivik Mahkemeleri”, Yaña Millî Yul, III/4 (April 1931), s. 1-4.
- “Tukay Merhum”, Yaña Millî Yul, III/4 (April 1931), s. 15-16. A. İshakî’nin 27 Mart 1915’te İl gazetesinde çıkan makalesinin yeniden neşridir.
- “İktisadî Turgunluk”, Yaña Millî Yul, III/5 (May 1931), s. 1-4.

- “Geziteçilik İşinde Yigirmi Biş Yıl”, Yaña Millî Yul, III/5 (May 1931), s. 11-13; III/6 (İyun 1931), s. 5-9; III/7 (İyun 1931), s. 10-13; III/8 (Avgust 1931), s. 6-9; III/9 (Sintabr 1931), s. 10-13.
- “Zor Üzgerişler Aldında”, Yaña Millî Yul, III/6 (İyun 1931), s. 1-3.
- Soñgu Fursat”, Yaña Millî Yul, III/7 (İyul 1931), s. 1-4.
- “Bolşeviziyede Âsâyiş Berkemal”, Yaña Millî Yul, III/8 (Avgust 1931), s.1-4.
- “Tataristan’da Fennî İstilahlar Yasav: Meskev’niñ Yaña Hücumu”, Yaña Millî Yul, III/9 (Sintabr 1931), s. 1-3.
- “Bölü ve Bölünü Seyâseti”, Yaña Millî Yul, III/10 (Oktabr 1931), s. 1-4.
- “Soñğı Vaziyet”, Yaña Millî Yul, III/11 (Noyabr 1931), s. 1-4.
- “İlibizde Niler Bar?”, Yaña Millî Yul, III/12 (Dikabr 1931), s. 1-4.
- “İslâm Mu’temeri”, Yaña Millî Yul, IV/1 (Gınvar 1932), s. 1-4.
- “Kurultay Yapılganda”, Yaña Millî Yul, IV/2 (Fivral 1932), s. 1-5.
- “İslâm Dünyası”, Yaña Millî Yul, IV/3 (Fivral 1932), s. 1-4.
- “İslâm Dünyası hem Balşivikler”, Yaña Millî Yul, IV/4 (April 1932), s.1-6.
- “Yul Estelikleri: İslâm Memleketlerinde”, Yaña Millî Yul, IV/4 (April 1932), s. 14-19; IV/5 (May 1932), s. 11-14; IV/6 (İyun 1932), s. 9-14; IV/7 (İyul 1932), s. 14-20; IV/8 (1932), s. 10-14; IV/10 (Oktabr 1932), s.12-18; IV/12 (Dikabr 1932), s. 14-18; V/1 (1933), s. 18-22; V/3 (1933), s. 9-12; V/7 (İyul 1933), s.9-14; V/8 (Avgust 1933), s. 18-20; V/12 (1933), s. 12-17.
- “Yırak Şark’da”, Yaña Millî Yul, IV/5 (May 1932), s. 1-6.
- “Vakıgalar Aldında”, Yaña Millî Yul, IV/6 (1932), s. 1-6.
- “Muhacirliğibizniñ Borıçı”, Yaña Millî Yul, IV/7 (İyul 1932), s. 1-6.
- “Milli Tarih: Ankara’da Cıyılğan Millî Tarih Kurultayı Uñgayı Birle”, Yaña Millî Yul, IV/8 (1932), s. 1-7.
- “Bir Tarihi Küñge Hazırlanu: Tercüman’nıñ Çığa Başlavına 50 Yıl Tolu Uñgayı Birle”, Yaña Millî Yul, IV/9 (Sintabr 1932), s. 1-6.
- “Matem Küñü”, Yaña Millî Yul, IV/10 (Oktabr 1932), s. 6.
- “Tukay İsteligi”, Yaña Millî Yul, IV/11 (Noyabr 1932), s. 1-4.
- “Yalgançılıknıñ 15 Yıllık Beyremi”, Yaña Millî Yul, IV/12 (Dikabr 1932), s. 1-7.
- “Beşinçi Yılımız”, Yaña Millî Yul, V/1 (Gınvar 1933), s. 1-4.
- “Birinçi Millet Meclisiniñ 15 Yıllığı”, Yaña Millî Yul, V/1 (1933), s. 5-8; VI/2 (1933), s. 16-18; V/3 (1933), s. 15-19; V/5 (1933), s. 9-12.
- “Ruslar ve Kazaçiler”, Yaña Millî Yul, V/2 (1933), s. 1-7.
- “Yırak Şark”, Yaña Millî Yul, V/3 (Mart 1933), s. 1-6.
- “Tercüman’nıñ İlli Yıllığı”, Yaña Millî Yul, V/4 (1933), s. 2-4.
- “Büyük Üstaz İsmail Bek”, Yaña Millî Yul, V/4 (1933), s. 19-22.
- “Abdullah Tukay’nıñ Yigirmi Yıllığı”, Yaña Millî Yul, V/4 (1933), s. 24-27.
- “İdil-Ural Şairi Abdullah Tokay”, Azərbaycan Yurt Bilgisi, II/16 (Nisan 1933), s.190-192.
- “Dünyanıñ Barışı” Yaña Millî Yul, V/5 (1933), s. 1-4.
- “Azərbaycan İstiklaliniñ 15 Yıllığı”, Yaña Millî Yul, VI/6 (İyun 1933), 1-5.
- “İktisad Kongresi”, Yaña Millî Yul, V/7 (İyul 1933), 1-8.
- “Bolşeviklerniñ Songı Oyunu”, Yaña Millî Yul, V/8-9 (1933), 1-6.
- “Şarkî Türkistan”, Yaña Millî Yul, V/10 (1933), 1-6.
- “İslâm Tarihiniñ Kanlı Bir Sahifesi Kapandı”, Yaña Millî Yul, V/11 (29 Oktabr 1933), s. 6-8; V/12 (1933), s. 3-8.
- “Altınçı Yılımız”, Yaña Millî Yul, VI/1 (1934), s. 1-4.

- “Şangay”, Yaña Millî Yul, VI/1 (1934), s. 13-17.
- “Yırak Şark”, Yaña Millî Yul, VI/2 (1934), s. 4-7.
- “Yaponya’da Türk-Tatarların Birinçi Kurultayı”, Yaña Millî Yul, VI/7 (İyul 1934), s. 1-3.
- “Yırak Şark Timir Yolu Meseleleri”, Yaña Millî Yul, VI/12 (Dikabr 1934), s. 1-7.
- “Harbin”, Yaña Millî Yul, VII/1 (Gınvar 1935), s. 3-8.
- “Haylar”, Yaña Millî Yul, VII/2 (Fivral 1935), s. 1-8.
- “Yaponya’da Birinçi Mescid”, Yaña Millî Yul, VII/3 (Mart 1935), s. 13-17.
- “Birinçi Yırak Şark Umum Kurultayı” Yaña Millî Yul, VII/4 (April 1935), s. 9-12.
- “Kurultaydan Soñ”, Yaña Millî Yul, VII/5 (1935), s. 1-5.
- “Merhum Yusuf Akçura Bek”, Yaña Millî Yul, VII/6 (1935), s. 1-11.
- “Avrupa’da Umumi Vaziyet”, Yaña Millî Yul, VII/7 (1935).
- “Bugünkü Vaziyet ve Bizim Vazifemiz”, Yaña Millî Yul, VII/8-9 (1935), s. 1-6.
- “Türk Birliği Ni Halde?”, Yaña Milli Yul, VII/8-9 (1935), s. İ-iv, 1-4.
- “Cafer Seydahmet Bek”, Yaña Millî Yul, VII/8-9 (1935), s. 6-8.
- “Kazan Kitüvüğe 383 Yıl Ötdü”, Yaña Millî Yul, VII/11 (Noyabr 1935), s. 1-5.
- “Maksatlarımız [Maksatlarımız]”, Millî Bayrak (1 Noyabr 1935). Aynı makale Yaña Millî Yul’da imzasız olarak yayınlanmıştır.
- “Yırak Şark’ta İki Yıldan Birli Devam İtlib Kilgen Millî Ağımın Tüb Maksadı ve Anın Yulları Niçik? [Uzak Şark’ta İki Yıldan Beri Devam Edegelen Millî Akımın Esas Maksadı ve Onun Yolları Nasıldır?]", Millî Bayrak (8 Noyabr 1935).
- “Yaña Türkiya”, Millî Bayrak (1 Gınvar 1936).
- “Şihabetin el-Mercanî Hazretleri”, Millî Bayrak (17 Gınvar 1936)
- “Savyetlernin Ruslaştıru Siyaseti [Sovyetler’in Ruslaştırma Siyaseti]", Millî Bayrak (24 Gınvar 1936).
- “Türkiye’de Rus Muhacirleri”, Millî Bayrak (31 Gınvar 1936).
- “4 Fivral [Şubat] 1936 Yılı”, Millî Bayrak (7 Fivral 1936).
- “Künnün Burçı [Günün Vazifesi]", Millî Bayrak (14 Fivral 1936).
- “Yırak Şark’ta Millî Matbuât”, Millî Bayrak (22 Fevral 1936).
- “Yırak Şark’ta Ruslar”, Yaña Millî Yul, VIII/2 (Fivral 1936), s. 1-7.
- “Yırak Şark’tan Kitib Barganda [Yırak Şarktan Ayrılrken]", Millî Bayrak (13 Mart 1936).
- “Hatabızdan İbret Alırğa Tiyişbiz [Hatamızdan İbret Almalıyız]", Millî Bayrak (27 Mart 1936).
- “Saygon”, Millî Bayrak (10 April 1936).
- “Yırak Şark’ta Kara Küçnün Yinülüvi, Millî Hareketibiznin Küçlenüvidir [Uzak Doğu’da Kara Gücün Yenilmesi, Milli Hareketimizin Güçlenmesidir]", Millî Bayrak (24 April 1936).
- “Millî Devletçilik Ağımı”, Yaña Millî Yul, VIII/4 (April 1936), s. 1-6.
- “Cibutti”, Millî Bayrak (1 May 1936).
- “Yolçılık”, Millî Bayrak (8 May 1936).
- “Millî Kortılış Yulı Her Miller Üçin Bir Tüslüdür”, Millî Bayrak (15 May 1936).
- “Avrupa’nın Songı [Son] Aylardaki Vaziyeti”, Millî Bayrak (22 May 1936).
- “Dini-Millî Birligimiz”, Millî Bayrak (29 May 1936).

- “Boğazlar Meselesi”, Yaña Millî Yul, VIII/5 (May 1936), s. 1-3.
- “Yırak Şark”, Yaña Millî Yul, VIII/5 (May 1936), 11-14.
- “Müftü Hazretleri [Rızaeddin b. Fahreddin] Vefat”, Yaña Millî Yul, VIII/6 (İyun 1936), s. 1-8.
- “Ulug Müfti Rızaeddin Hazret Vefat” Millî Bayrak (12 İyun 1936).
- “Avrupa’da Siyasi Vaziyet”, Yaña Millî Yul, VIII/6 (İyun 1936), s. 9-13.
- “Müftü Rızaeddin Hazret”, Yaña Millî Yul, VIII/7-8 (İyul-Avgust 1936), s. 2-6.
- “Garif Kerimî Bek’nin Mezarı Başında”, Millî Bayrak (3 İyul 1936).
- “Avrupa’da Zur Meseleler”, Millî Bayrak (7 Avgust 1936).
- “Boğazlar Meselesi”, Millî Bayrak (14 Avgust 1936).
- “Boğazlar”, Yaña Millî Yul, VIII/9 (Sintabr 1936), s. 1-8.
- “İslam Dünyasının Uñışları [Başarıları]”, Millî Bayrak (23 Oktyabr 1936).
- “Yañi Adımlarımız”, Yaña Millî Yul, VIII/10 (Oktabr 1936), s. 1-6.
- “Millî Bayrak’nın Bir Yıllığı”, Millî Bayrak (6 Noyabr 1936).
- “Siyasi Vaziyet”, Yaña Millî Yul, VIII/10 (Oktabr 1936), s. 10-17; VIII/11 (Noyabr 1936), s. 9-18.
- “Balşiviklikniñ 19 Yıllığı”, Yaña Millî Yul, VIII/11 (Noyabr 1936), s. 1-3.
- “Beynelmilel Siyaset Adımımıznıñ [Adımımıznıñ] Yirmi Yıllığı”, Millî Bayrak (25 Dikabr 1936)
- “Lozan Kongresiniñ 20 Yıllığı”, Yaña Millî Yul, VIII/12 (Dikabr 1936), s. 1-5.
- “Artist Abdulla Kâri”, Yaña Millî Yul, VIII/12 (Dikabr 1936), s. 12-18.
- “Kazan Edebiyatı”, Emek Mecmuası, sayı 113 (1937).
- “Komiternge Karşı Hareket”, Millî Bayrak (8 Gınvar 1937).
- “Siyasi Vaziyet”, Yaña Millî Yul, IX/1 (Gınvar 1937), s. 2-5.
- “Savyetlerniñ Fevkalade Sigizinçi Kongresi”, Yaña Millî Yul, IX/1 (Gınvar 1937), s. 13-19.
- “Kurban Bayramı”, Millî Bayrak (21 Fivral 1937).
- “Siyasi Vaziyetniñ Toğdurgan Millî Vazifesi”, Yaña Millî Yul, IX/2 (Fivral 1937), s. 1-5.
- “Dünya Vaziyeti”, Yaña Millî Yul, IX/2 (Fivral 1937), s. 11-14.
- “Edebiyat Perdesi Astında Rusçılık”, Yaña Millî Yul, IX/3 (Mart 1937), s. 1-4.
- “Kadirli Milletdeşlerim!”, Millî Bayrak (16 April 1936).
- “Finlandiye”, Millî Bayrak (7, 14, 21 28 May; 4 İyun 1937).
- “Finlandiye”, Yaña Millî Yul, IX/4 (April 1937), 1-6; IX/5 (May 1937), s. 13-19; IX/6 (May 1937), s. 12-17.
- “Birinçi Müslüman Kurultayınıñ Yigirmi Yıllığı”, Yaña Millî Yul, IX/5 (May 1937), s. 1-5; IX/6 (May 1937), s. 1-5.
- “Türk-Arab Dünyasında”, Millî Bayrak (İyun 1937).
- “Avrupa Siyasi Ahvalı”, Millî Bayrak (30 İyul 1937). “Savyet Rusyasında Niler Bula?”, Yaña Millî Yul, IX/7 (İyul 1937), s. 1-5.
- “Millî-Medenî Muhtariyetnin İlan İtülvünün Yigirmi Yıllığı”, Millî Bayrak (6 Avgust 1937).
- “Avrupa Siyasi Ahvalı” Millî Bayrak (6 Avgust 1937).
- “S.S.R’de Niler Bulub Yata?”, Yaña Millî Yul, IX/9 (Sintabr 1937), s. 1-5.
- “İçki Rusya ve Sibir Türk-Tatar Müslümanlarınıñ Millî Medeniyet İglanlarınıñ Yigirmi Yıllığı”, Yaña Millî Yul, IX/8 (Avgust 1937), 1-8; IX/9 (1937), s. 6-10.

- “Millî Medenî Muhtariyet İlanının 20 Yıllığı”, Yaña Millî Yul, IX/10 (Oktabr 1937), s. 1-8.
- “Abdulkayyum en-Nâsırî”, Yaña Millî Yul, IX/10 (Oktabr 1937), s. 13-19.
- “Millî-Medenî Muhtariyetnin Manası Nerse? [Nedir?], Millî Bayrak (13 Oktabr 1937).
- “Dünya Ahvalı”, Yaña Millî Yul, IX/11 (Noyabr 1937), s. 1-6; IX/12 (Dikabr 1937), s. 20-24.
- “Millî Bayrak’nın İki Yaşı Tuldı [Millî Bayrağın İki Yaşı Doldu]”, Millî Bayrak (12 Noyabr 1937).
- “Avrupa’da Rus Muhacirliği”, Millî Bayrak (19 Noyabr 1937).
- “Millet Meclisinin Yigirmi Yıllığı (1917, 4 Dikabr – 1918, 24 Gınvar)”, Millî Bayrak (3 Dikabr 1937).
- “Balşevik İnkılâbının 20 Yıllığı”, Yaña Millî Yul, IX/12 (Dikabr 1937), s.1-7.
- “Millet Meclisinin 20 Yıllığı”, Yaña Millî Yul, IX/12 (Dikabr 1937), s. 11-16; X/1 (Gınvar 1938), s. 5-11; X/3 (Mart 1938), s. 2-6.
- “Dünya Ahvalı”, Millî Bayrak (14 Gınvar 1938).
- “Rus Muhacir Matbuatında Milliyet Meselesi”, Yaña Millî Yul, X/1 (Gınvar 1938), s. 17-19.
- “Ütken Yılın Siyasi Dersleri”, Yaña Millî Yul, X/2 (Fivral 1938), s. 1-8.
- “Abdullah Tukay’ın Vefatına 25 Yıl Tolu Münâsebetiyle”, Yaña Millî Yul, X/4 (April 1938), s. 1-9.
- “İlimizdeki Dinîye Nezareti Azlarının Tevkif İtülüvi”, Yaña Millî Yul, X/4 (April 1938), 14-16.
- “Oñ Trotskiyçiler Cıyıntısının Mahkemesi”, Yaña Millî Yul, X/4 (April 1938).
- “Promite”, Yaña Millî Yul, X/5 (May 1938), s. 1-5.
- “Dünya Halleri”, Yaña Millî Yul, X/5 (May 1938), s. 10-15; X/6 (İyun 1938), s. 1-5.
- “İyul 1938inçi Yıl”, Yaña Millî Yul, X/7 (İyul 1938), s. 1-6.
- “Fikir Ağımları”, Yaña Millî Yul, X/7 (İyul 1938), 11-16.
- “Tutkan Yolumuz”, Yaña Millî Yul, X/8-9 (Avgust-Sintabr 1938), s. 1-7.
- “Dünya Halleri”, Yaña Millî Yul, X/8-9 (Avgust-Sintabr 1938), s. 14-23.
- “Savyetler’de Türk Halkları İçün Rus Elifbası”, Yaña Millî Yul, X/10 (Oktabr 1938), s. 1-12.
- “Çih-Islavakya Meselesinin Avurluğu Kayda?”, Yaña Millî Yul, X/10 (Oktabr 1938), 17-24.
- “Çih-Islavakya Meselesinin Neticesi”, Yaña Millî Yul, X/11 (1938), s. 22-29.
- “15inçi Oktabr Künü”, Yaña Millî Yul, X/11 (Oktabr 1938), s. 1-4.
- “Gazi Mustafa Kemal Paşa Vefat”, Yaña Millî Yul, X/12 (Dikabr 1938), s. 2-7.
- “Gazi Paşa’nın Vefatından Son”, Yaña Millî Yul, X/12 (Dikabr 1938).
- “Onbirinçi Yılımız”, Yaña Millî Yul, XI/1 (Gınvar 1939), s. 1-7.
- “Songı Vaziyetde Yañi Vezifelerimiz”, Yaña Millî Yul, XI/2 (Fivral 1939), s. 1-6.
- “Sulh Heyeti Azâsı Fuad Bek Tuktar Vefat”, Yaña Millî Yul, XI/2 (Fivral 1939), s. 6-16; XI/3 (Mart 1939), s. 16-25.
- “Ömer Bek Tanrıkulu Vefat”, Yaña Millî Yul, XI/3 (Mart 1939), s. 7-12; XI/4 (April 1939), s. 17-20.
- “Filistin İşinde Arab Birliği”, Yaña Millî Yul, XI/3 (Mart 1939), s. 1-6.
- “Balşiviklik-Urusçılık”, Yaña Millî Yul, XI/4 (April 1939), s. 1-8.

- “Rusya’nın Sınâat Müesseseleri Nik [Niçin] İdil-Ural’ga Köçürüle”, Yaña Millî Yul, XI/5 (May 1939), s. 1-10.
- “Türk Birliği”, Yaña Millî Yul, XI/6 (İyun 1939), s. 1-9.
- “Ağaoğlu Ahmed Bek Vefat”, Yaña Millî Yul, XI/6 (İyun 1939), s. 35-39.
- “Bizniñ Yolumuz”, Yaña Millî Yul, XI/7 (İyul 1939), s. 1-3.
- “Millî Davabızın Printsipleri”, Millî Bayrak (18, 25 Avgust 1939).
- “Dünya Soguşunuñ 25 Yıllığı”, Yaña Millî Yul, XI/8-9 (Avgust-Sitabr 1939), s. 1-10.
- “Merhum Midyar Hazret (İsdelik)”, Yaña Millî Yul, XI/8-9 (Avgust-Sintabr 1939), s. 14-17.
- “Abdülkayyum Nâsırî”, Türk Yurdu, XXVI/4 (İlkteşrin 1942), s. 123-126.
- “Millî Yulıbızın Nigezleri”, Millî Bayrak (Münih), sayı 2-4 (1954).
- “Zeki Velidi Kimdir?” Gayaz İshakıy: Eserler, cilt 13, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2013, s. 254-255.
- “Tercüme-i Hâlim”, Gayaz İshakıy: Eserler, cilt 14, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2013, s. 363-405.
- “Tercüme-i Hâlim (İkinçi Variant)”, Gayaz İshakıy: Eserler, cilt 14, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2013, s. 406-407.
- “Vasiyetname”, Gayaz İshakıy: Eserler, cilt 14, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2013, s.407-409.
- “Anılar”, (kaleme alan: Ali Akış), Tahir Çağatay ve dğr. (ed.). Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979, s. 1-22.
- “Ellinci Yıl Jübilesi”, Tahir Çağatay ve dğr. (ed.). Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979, s. 253-254.
- “Lehistan’dan Gidiş”, Emel, sayı 141-145 (Mart-Aralık 1984), s. 87-104.
- “İdil- Ural Türklerinin Siyasi Fırkaları ve Millî Mücadelelerinin Tarihçesi”, el yazması (İsmail Otar’ın şahsî arşivinde).¹²⁸

Şeklindedir.

Ayaz İshaki’nin siyasi sahneye ilk çıkışından itibaren halkını yönlendirmek ve milli bilinç uyandırmak için kullandığı en önemli araç gazete ve dergi faaliyetleridir. Gazete ve dergilerde yayınladığı makalelerinde dönemin olaylarına ışık tutmasının yanında milli bilinç uyandırmıştır. Aynı zamanda bağımsızlık mücadelesinde izlenmesi gereken yolun ne olduğunu açıkça dile getirerek ömrü boyunca bu uğurda çalışmıştır.

3.2. Kültürel Faaliyetleri

Ayaz İshaki 1899 yılında Rus-Tatar Öğretmen Okulu’nda tahsilini sürdürdüğü sırada Rus dilini öğrenmiş ve Rus klasikleriyle tanışmıştır. Rus eserlerini okumasını müteakip eğitim ve halkın terakkisi konusunda edebiyatı kullanmak gerekliliğini fark

¹²⁸ Kanlıdere, 2019, 278-291.

etmiştir.¹²⁹ Edebiyatı hedeflere ulaşmak için bir vasıta olarak gören İshaki'nin eserlerini üç aşamada tahlil etmek gerekir. Birinci aşama halkın eğitim seviyesini yükseltmek, meseleler üzerine düşünmesini sağlamak ve muasırlaşmaktır. İkinci aşama Rusya'daki bütün Müslümanlar için Rus halkıyla eşit özgürlüklere sahip olma düşüncesini aşılmasıdır. Üçüncü aşama ise bağımsız bir devlet kurma fikrini benimsetmek ve bu amaca ulaşmak için çalışmaktır.¹³⁰ Ayaz İshaki edebi eserlerini sanat için değil, toplumu eğitmek için yazmıştır. Bu yüzden eserlerinde ahenk aranmamalıdır. İshaki eserlerinde fikir üretmeyi, yanlışları düzeltmeyi hedeflemiştir.¹³¹

İnsan psikolojisi üzerine yazdığı eserleriyle okuyucuları kendine bağlayan İshaki, hiciv sanatını ustaca kullanarak gördüğü olumsuzluklarla alay etmesiyle eserlerini güçlendirmiştir.¹³² İshaki'nin eserlerindeki kahramanlar genellikle mollalar, zenginler, tüccarlar, öğrenciler, öğretmenler, zengin veya yoksul kızlar, Rus ordusunda görevli Tatarlar gibi toplumdan seçilen tipik karakterlerdir. Eserlerinde iyi ve kötü kişiler hem zenginlerden hem de fakirlerden seçildiğini gibi her molla da gerici olarak yansıtılmamıştır.¹³³ Eserlerinde zenginle fakiri, iyiyle kötüyü, haklıyla haksızı, gerici mollayla yenilikçiyi bizzat yaşantısından yola çıkarak çarpıştırarak öğretmeyi amaçlamıştır.¹³⁴ Bilhassa dini konuları başarılı bir şekilde yansıtması ruhani bir ailede yetişmesinden ileri gelmektedir.¹³⁵

Henüz 18 yaşında iken edebi çalışmalara başlayan İshaki, üzerinden büyük etkiler bırakan Cerrah Baba adlı eseri Kazan lehçesine çevirmiştir fakat sansürden dolayı neşredilememiştir.¹³⁶ Bu çalışmasından sonra eseri ilk olan Taallümde Saadet 1898'de neşredilmiştir fakat hiçbir tesir bırakamadan yok olmuştur. Ardından Kelepüşçi Kız adlı

¹²⁹ Ufalı, 1955, 112.

¹³⁰ Argunşah, 1996, 59.

¹³¹ İffet, S. (1979). "Ayaz Efendi'nin Edebi Hizmetinin 40 Yılı Doldurması Münasebetiyle", T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 159.

¹³² Fadli, A. (1979). "Ben Ayaz Agay'ı Nasıl Tanıdım", T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 306-309.

¹³³ Burbiel, G. (1979). "Gayaz İshaki'nin Tatar Edebiyatındaki Yeri", T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s.134

¹³⁴ Seydahmet, 1979a, 151.

¹³⁵ Çağatay, S. (1979b). "Muhammed Ayaz İshaki", T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s.256.

¹³⁶ Şamil, S. (1979). "Ayaz İshaki", T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 321.

hikâyesini neşreden İshaki edebiyat dünyasında mühim bir yazar olduğunu bu eserde kanıtlamıştır.¹³⁷ İshaki, Taallümde Saadet adlı eserinde Osmanlı edebiyatının etkisinde kalarak Ayaz Avni El-İshaki mahlasını kullanmış ancak sonra bu kullanımdan vazgeçmiştir.¹³⁸

Taallümde Saadet adlı eserinde medreselerdeki bozulan düzenin yerine, medeniyet gölgesinde yeni bir sistem geleceğini ve bu sistemi güneş gibi doğacağı üzerinde duran Ayaz İshaki, Kelepüşçi Kız adlı eserinde ise kadınların, islamın bağınaz unsurları karşısında ezildiğini ve son zamanlarda kadınların ahlakî yönünün zayıfladığını anlatmaya çalışmıştır. Kurtuluşun ise yalnızca millî duyguların yücelmesiyle olacağını savunmuştur.¹³⁹

1907 yılında kaleme aldığı İki Yüzyıldan Sonra İnkıraz adlı eserinde millî duyguları kabartan İshaki, eseri okuyan milliyetçi öğrencileri çöküşten kurtarma yollarını arama ve bu yolda çalışmaya yönlendirmiştir.¹⁴⁰ Bu roman dönemin sorunlarını ve olası çözümlerini dile getirdiğinden büyük oranda sansüre uğramıştır.¹⁴¹

Sürgün ve hapiste bulunduğu dönemlerde de edebi çalışmaları ihmal etmeyen Ayaz İshaki, Çistay'da hapishanede bulunduğu dönemde Zindan adlı otobiyografisini yazmaya başlamıştır. Sürgünden kaçıp İstanbul'a geldiğinde Hayat Mı Bu? (Tormuş Mu Bu?) adlı eserini yazdıktan sonra yeniden Petersburg'a gelip 1910'da Finlandiya'ya geçmiştir. Burada ise Sünnetçi Dede, Güvey, Şakirt Ağabey, Başkurt'un Bahtı, Medrese Yemişi ve Beklenen Gelin adlı hikâyelerini yazmıştır.¹⁴²

1910 yılında yazdığı Kıyamet adlı eserinde eski mollaları hicvetmiş ve bu eserin sevilmesiyle 1911'de Cemiyet adlı benzer komedisini yayınlamıştır. 1913'te kaleme aldığı Muallime adlı eserde kadınları yüceltmıştır.¹⁴³ Gerçekten yaşanmış bir hikâyenin anlatıldığı Züleyha dramında Rusların asimilasyon politikası ele almıştır.¹⁴⁴ Eserde Çarlık hükümetinin ruslaştırmada izlediği yol ve milletin dinini korumaya çalışırken, hükümetin

¹³⁷ Asri, 1328, 6.

¹³⁸ Taymas, 1979, 171.

¹³⁹ Erel, 1955, 16-17.

¹⁴⁰ Yasin, 1979, 330.

¹⁴¹ Kanlıdere, 2019, 45.

¹⁴² Çetin, Ç.Z. ve Yılmaz H. (Editörler). (2009). *Ayaz İshaki Hikâyeler Seçmeler*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 9.

¹⁴³ Kanlıdere, 2019, 45.

¹⁴⁴ Azap, S. (2015). "Ayaz İshaki'nin Üyge Taba (Eve Doğru) Romanında Milli ve Dini Uyanış". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (34), 304.

alay etmesi ve merhametsiz tavrından bahsedilmiştir.¹⁴⁵ 1917 İhtilali'nden sonra muharrirliği geri plana atıp siyasi hayata yoğunlaşan Ayaz İshaki, Cihan Harbi sırasında yazdığı Üyge Taba (Eve Doğru)'yu 1922 yılında, Dulkın İçinde (Dalgalar Arasında) adlı eserini ise 1937'de yayınlamıştır. 1933 yılında İdil-Ural adlı bir tarih denemesi yayınlayan İshaki, 1939' da Jan Bayevic komedisini yayınlamıştır. ¹⁴⁶

Üyge Taba (Eve Doğru) adlı romanında Rus ordusunda bir asker olup Türklere karşı savaşıran Miralay Demir Ali'nin kimlik çatışmasını “<<Bizimkiler düşmanla atışıyorlar>> diyecek oldu. Fakat bizimkiler kimdir? Düşman kimdir? Bu soru Miralayın beynini bir daha altüst etti. <<Biz kimiz?>>, <<Düşman kimdir?>>.. <<Ben Miralay Demir Ali kimim?>>...’’¹⁴⁷ şeklinde ele almıştır.

1955 yılında Ufalı'nın naklettiğine göre Ayaz İshaki'nin edebi eserleri:

1. Taallümde Saadet, 1896-1898.
2. Kelepüşçü Kız (Takiyeci Kız), hikâye, 1898-1900
3. Bay Oğlu (Tüccarın Oğlu), roman, 1899-1903.
4. Üç Hatun ile Tormuş (Üç Evlinin Hayatı), dram, 1901- İki Âşık, komedi, 1901-1903.
5. İki Âşık, komedi, 1901-1903.
6. Dilençi Kız, roman, 1902-1903.
7. Oçrasu (Karşılaşma), hikâye 1902-1903.
8. İki yüz yıldan sonra inkıraz, hikâye, 1902-1904.
9. Hikâyeler, 1905-1907.
10. Muallim, dram, 1906-1907.
11. Zindan, hikâye, 1906-1908.
12. Aldım-verdim, dram, 1907-1908.
13. Tartış (Mücadele), dram, 1908-1914.
14. Kıyamet, komedi, 1909-1910.
15. Cemiyet, komedi, 1909-1910.
16. Tormuş mu bu? (Hayat mı bu?), hikâye, 1909-1910.
17. Mulla Babay, roman, 1910-1912.
18. Aile Saadeti, hikâye, 1910-1912.
19. Sünnetçi Babay, hikâye, 1911-1913.
20. Şekirt Abziy (Büyük öğrenci), hikâye, 1911-1913.
21. Züleyha, trajedi, 1911-1917.
22. Bir totkının sataşu (Bir mahkûmun sayıklaması), roman, 1912-1914.
23. Soldat (Asker), hikâye, 1908-1917.
24. Kiyu (Damat), hikâye, 1912-1913.

¹⁴⁵ Musabay, B. (1979a). “Ayaz İshaki Hizmetlerinde İnsan Hakları Meselesi”, T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s.122.

¹⁴⁶ Kanlıdere, 2019, 45-46.

¹⁴⁷ İshaki, A. (1967). *Üyge Taba Eve Doğru*. (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınevi, 11.

25. Muallime, dram, 1913-1915.
26. Ustabike (Hocanın karısı), hikâye, 1914-1915.
27. Ul eli öylenmegen idi (o, henüz evlenmemiştir), hikâye, 1915-1916.
28. Ul, eli ikilene idi (O, henüz kararsızdı), hikâye, 1915-1916.
29. Yolsuzlar, dram, 1917.
30. Dulkın İçinde (Dalgaların darbesi), dram, 1920-1937.
31. İki ut arasında (İki ateş arasında), dram, 1921-1937.
32. Üyge Taba (Eve Doğru), roman, 1920-1937.
33. Köz (Güz), hikâye, 1923-1938.
34. Lokman Hekim, hikâye, 1923-1938.
35. Oluğ Bayram, hikâye, 1923-1938.
36. Jan Bayevic, komedi, 1923-1938.
37. Otuz Yıllığım, hatıralar, 1927.
38. İdil-Ural, tarihi bilgiler, 1927.
39. Uluğ Muhammed, tarihi roman, 1947
40. Hatıra defterleri (neşredilmemiştir), 1946-1947
41. Şimal Türklerinin edebiyat tarihi (neşredilmemiştir), 1927.
42. Tatar kızı, roman, 1943.
43. Hayat yolunda, dram, 1940.
44. Tövbekâr Hatun, hikâye, 1948.
45. Derebeyleri, Gogol'dan tercüme, 1948.
46. Kazan Tarihi (Neşredilmemiştir)*, 1945-1952.¹⁴⁸ şeklindedir.

38. maddede görülen Tatarca yayınlanan İdil-Ural isimli eser, Paris'te Fransızca ve Rusça, Tokyo'da Japonca, Varşova'da Lehçe, Kazan'da Rusça, Londra'da Rusça ve 1992'de Tataristan'da Tatarca olarak yayınlanmıştır.¹⁴⁹

Ayaz Bey'in kızı Saadet Çağatay'ın verdiği bilgilere göre, Ayaz İshaki Ulu Kişinin Ulu Günü adlı bir hikâye yazmıştır. Bu hikâyede ana karakter olan yazar milli bir toplantıda alkışlanıp takdir edilmekteydi. Belki de kendisinin bir eseri orada sergilenmekteydi. Toplantı bitip eve döndüğünde yatağının altındaki şişeleri satıp yemek parası elde eden yazar sevinip böylece karnının bir gün daha doyacağını düşünmekteydi. Saadet Çağatay'a göre hikâyenin kahramanı Ayaz İshaki'nin kendisidir. Ancak hikâye ne yazık ki kayıptır¹⁵⁰.

Abdullah Battal Taymas'ın verdiği bilgiye göre ise Puşkin'den Yüzbaşı'nın Kızı adlı eser İshaki tarafından tercüme edilmiştir. Necip Asri ise çeviri kitabın adını Kapudan

¹⁴⁸ Ufalı, 1955, 118-119.

* Ufalı'nın eserini kaleme aldığı sırada neşredilmemiş olan Mihail Hudyakov tarafından yazılıp Ayaz İshaki tarafından tercüme edilen Kazan Tarihi adlı eser, Türk Tarih Kurumu tarafından 2009 ve 2018 yıllarında olmak üzere iki kere neşredilmiştir.

¹⁴⁹ Maraş, 2002, 113.

¹⁵⁰ S. Çağatay, 1979a, 293.

Kızı olarak belirtip 1899'a tarihlemiştir. Yine Necip Asri, İshaki'nin Tesadüf ya ki Gülizar adlı eserini tamamladığını belirtmektedir.¹⁵¹

Tatarların en büyük muharrirlerinden biri olan Ayaz İshaki, gerek gazetecilik işleriyle uğraştığı süreçte gerekse hapis hayatı süresi boyunca edebi kimliğini ihmal etmemiştir. Yorulmak bilmeyen bir muharrir olan İshaki, halkın her kesiminden kurguladığı karakterlerle Müslüman halkın uyanmasını ve milli birliğin sağlanmasını amaç edinmiştir. Bu amaç uğrunda her fırsatta edebi eserler yazmış ve halkın kendi hayatından kesitler sunarak aydınlanması yönünde çalışmıştır.

3.3. Rusya Müslümanlarının Siyasi Toplantıları ve Ayaz İshaki

Ayaz İshaki büyük ölçüde gazeteciği ve yazarlığı ile tanınmaktaydı. Gazeteleriyle halkın aydınlanmasına katkı sağlarken, edebi eserleriyle gericiliğe karşı mücadele eden Ayaz İshaki aynı zamanda tükenmeyen enerjisiyle mücadele eden büyük bir siyaset adamıydı. 20. Yüzyılda cereyan eden Rusya'daki milli hareketi Ayaz İshaki olmaksızın anlatmak imkânsızdır. Bu dönemdeki faaliyetlerin öncü isimlerinden biri olan İshaki, bağımsızlık hareketinin ideolojik yönünü tayin etmiştir.¹⁵²

20. yüzyıl başlarında Rusya'da ortaya çıkan kargaşa ve onu takip eden 1905 devrimi dönemlerinde ortaya çıkan hürriyet havasında Rusya Müslümanlarının bağımsızlık yolunun siyasi mücadelelerden geçtiğinin bilincine varan aydınlar, siyasi birlik kurmak amacıyla birtakım toplantılar ve kongreler gerçekleştirmiştir. Ayaz İshaki, Rusya Müslümanlarının düzenlemiş olduğu siyasi toplantılara bizzat katılarak ve kurduğu Tangçılık hareketi vasıtasıyla fikirlerini beyan etmiş ve bu vasıtalarla bağımsızlık mücadelesinde aktif bir rol oynamıştır.

3.3.1. İlk İstişari Toplantılar ve Ufa Kurultayı (10-15 Nisan 1905)

1905 İhtilali öncesinde, Rusya hâkimiyetinde yaşayan topluluklar arasında en çok baskı altında tutulan kesim şüphesiz Rusya Müslümanlarıydı. Bir araya gelip siyasi

¹⁵¹Tansel, F. A. (1982). *İdilli, Ayaz İshaki*. (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 160.

¹⁵² Devletşin, T. (1979). "Türklerin Birliği ve Hürriyeti Uğrunda Yorulmak Bilmeyen Savaşçı", T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 23.

toplantılar yapması neredeyse imkânsız olan Rusya Müslümanları, siyasi konulardan tamamen uzak duracak şekilde birkaç toplantı gerçekleştirebilmiştir. Bunların ilki Bozuluk şehrinde 1896'da gerçekleştirilen Muallimler Ciyuluşu adlı toplantı idi. Resmi izin alınıp alınmadığı bilinmeyen bu toplantıda eğitimde birlik sağlamak adına görüş alış verişinde bulunulmuştur. 20 Haziran 1898'de I. Edebi Ciyuluşu adı altında gerçekleştirilen bir diğer toplantıda yine mekteplerin ıslahı ve imlâ konuları gibi eğitimle alakalı konular görüşülmüştür. Bu toplantıdan önce, 6 Ocak 1898'de gerçekleştirilen özel bir toplantıda ise Hayrullah Ahund başkanlığında bir cemiyet kurulması fikri ortaya atılıp görevlileri dahi belirlense de hiçbir sonuç alınamamıştır.¹⁵³

Rusya'nın egemenliğini altına girdiklerinden beri beraber ve organize bir şekilde hareket etmekten yoksun olan Rusya Müslümanları, 1905 İhtilaline kadar din ve ırk birliği yapamamışlardır. İhtilal sonrasında meydana gelen siyasi boşlukta bazı Müslüman aydınlar harekete geçerek siyasi mahiyette birtakım kongre ve toplantılar yapmaya başlamışlardır.¹⁵⁴

Kongreler dönemi olarak adlandırılan 1905-1917 yılları arasındaki gelişmeler, Rusya Müslümanlarının siyasî, dinî, millî, sosyal ve kültürel olarak uyanma dönemi olarak nitelendirilebilir. Bu uyanış hareketinin temelinde yatan unsur ise ceditçilik akımının hızlı bir şekilde yayılmasıdır. İhtilal öncesi halkın durumu ve Rusya'nın uyguladığı politika bu kongrelerin gündem ve sonuçlarını doğrudan etkilemiştir.¹⁵⁵

Müslüman halkın ihtilal ortamında taleplerini dile getirdiği ilk toplantı Kazan'da 28 Ocak 1905 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Yaklaşık olarak 200 kişinin katıldığı bu toplantıda tanınmış tüccar ve aydınların da yer aldığı bilinmektedir. Bu toplantıda Müslüman halkın taleplerini dilekçeler vasıtasıyla hükümete ulaştırmak ve yüz yüze görüşmeler yapması için bir heyet tertip edilmiştir. Bu heyetin üyeleri Yusuf Akçura, Seyit Giray Alkin ve Abdullah Apanay olmuştur. Abdürreşid İbrahim ve Yusuf Akçura gibi aydınların bulunduğu 29 Ocak tarihli ikinci toplantıda Petersburg'da bütün Rusya Müslümanlarını öncülerinin katıldığı bir toplantı yapma ve katılımları için Kırım, Kafkasya ve Türkistan Müslümanlarını davet için mektup yazma kararı alınmıştır. Bu karar neticesinde Yusuf

¹⁵³ Hablemitoğlu, 2005, 84-85.

¹⁵⁴ Hayit, B. (2004). **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**. (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 199.

¹⁵⁵ Hablemitoğlu, 2005, 21.

Akçura, İsmail Gaspıralı'yı Mart ayı içerisinde Petersburg'a davet etmiştir. Abdürreşid İbrahim ise Ali Merdan Topçubaşı'yı davet etmiştir. Bu toplantı Rusya Müslümanlarının siyasi hayatını başlatan toplantı olması bakımından önemlidir.¹⁵⁶

Abdürreşid İbrahim önderliğinde 8 Nisan 1905'te gerçekleştirilen toplantıda bütün Rusya Müslümanları için dini bir merkez kurma ve siyasi bir heyet oluşturma kararı alınmıştır. Toplantıdan birkaç gün sonra Petersburg'a gelen İsmail Gaspıralı'ya sunulan bu fikir Gaspıralı tarafından da kabul görmüştür.¹⁵⁷ 20 Mayıs 1905 tarihinde bir düğün merasiminde toplanılması planlanan genel kongre bu sırada gerçekleştirilememiştir ancak bu süreçte birbirleriyle görüşen vekiller, toplantının Mekerce Panayırında gerçekleşmesini kararlaştırarak yerlerine dönmüşlerdir.¹⁵⁸

Orenburg Müftüsü Muhammedyar Sultanov'un, Çar II. Nikola ile görüşmek üzere Petersburg'a geldiği dönemde Kazan ve Moskova delegeleri isteklerini sunacakları dilekçeler konusunda müftüyle birlikte hareket etmek istemiştir. Buna sert bir şekilde karşı çıkan müftü, dönemin Başbakanı Vitte ile görüştüktan sonra Ufa'ya dönmüştür. Başbakanın kendisine düzenli olarak ulaştırılan Müslümanların talep dilekçelerinden dolayı bir kongre düzenlenip sonuçlarının kendisine bildirilmesini istediği öngörülen bu görüşmeden sonra Müftü 10-15 Nisan'da düzenlenecek bir ulema kurultayı hazırlıklarına girmiştir. Hükümet bu kongreyle hem Müslümanların ittifak kurmasını önlemeyi hem de kendi kontrollerinde bir toplantı tertip edilmesinin zararı olmayacağını düşünmüştür. Müftü tarafından gönderilen davetiyeler Rusça olmasının yanında toplantının amacını da içermemekteydi. Bununla din adamlarının kongreye hazırlıksız gelmesi amaçlanmıştır.¹⁵⁹

Din adamların haklarının düzenlenmesi ve İslam dininin saygın bir konuma getirilmesi konusunda taleplerin ortaya çıktığı toplantı¹⁶⁰ Orenburg Mahkeme Şeriyesi'nin nizamnamesinin düzenlenmesinden öteye gidememiştir.¹⁶¹

¹⁵⁶ Alp, 2010, 38.

¹⁵⁷ Bozkurt, 2008, 126.

¹⁵⁸ Devlet, 2014, 121.

¹⁵⁹ Bozkurt, 2008, 127-128.

¹⁶⁰ Devlet, 1998, 66.

¹⁶¹ Alp, 2010, 39.

İlk istişari toplantılar, Rusya Müslümanlarının ilerde yapacakları toplantıların bir ön hazırlığı olmuştur. Ulema kurultayı ise yalnızca dini görüşmelerin yapılması bakımından siyasi açıdan önemsizdir.

3.3.2. Rusya Müslümanlarının Birinci Toplantısı (15 Ağustos 1905)

Toplantı için ilk izin talebi 8 Ağustos günü Nijni Novgorod valisine iletilmiş ancak bu talep valinin örfi idareyi bahane etmesiyle geri çevrilmiştir. 13 Ağustos'ta bir ziyafet esnasında yeniden izin alma talebi gündeme gelmiş ve 14 Ağustos'ta Ebusuud Ahtemov'un izin talebi yine reddedilmiştir. Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim'in toplantıyı bir gemi gezintisi esnasında düzenleme fikri kabul görmüştür. Toplantıya belli başlı kişiler davet edilmiş ve davetsiz gelenleri toplantıya almama konusunda karara varılmıştır.¹⁶²

Davetliler, Abdürreşid İbrahim önderliğinde 15 Ağustos sabahı saat 9.00'da gemiye gelmeye başlamıştır. Geminin hareket saati davetlilere 10.00 olarak belirtilmişse de güvenlik açısından gemi belirtilen hareket saatinden 10 dakika önce hareket etmiştir.¹⁶³ Konu hakkındaki bir diğer görüşe göre ise Ayaz İshaki ve arkadaşlarından oluşan solcular ekibinin toplantıya katılmasını engellemek maksadıyla gemi erken hareket ettirilmiştir. Ancak Ayaz İshaki ve arkadaşları bir motor kiralayarak gemiye yetişmişler ve sessiz kalmak kaydıyla gemiye alınmışlardır.¹⁶⁴ Hablemitoğlu'nun naklettiğine göre ise: 08.00'da gemiye gelen Abdürreşid İbrahim, tam manasıyla gezi izlenimi vermek için gemiye yiyecek ve içecek ikmal ettirmiştir. Gemi hareket saatinden 15 dakika önce 09.45'te alınan bir istihbarat sonucu erken hareket ettirilmiş ve içerisinde Ayaz İshaki'nin de olduğu 20 solcu genç ufak bir motora binmek suretiyle gemiye yetişmişlerdir.¹⁶⁵

Toplantı Kur'an-ı Kerim okunmasıyla başlamıştır. İsmail Gaspıralı'nın başkan seçildiği toplantıda Rusya Müslümanlarının menfaatlerini gözetmek için bir ittifak kurulması kararı alınmıştır. Rusya Müslümanlarının 16 şubeye bölünmesi ve bu şubelerin merkezden gelen emirler doğrultusunda hareket etmesine karar verilmiştir.¹⁶⁶ Toplantıda alınan başlıca kararlar:

¹⁶² Devlet, 2014, 130.

¹⁶³ Bozkurt, 2008, 144-145.

¹⁶⁴ Kurat, 1966, 135.

¹⁶⁵ Hablemitoğlu, 2005, 101.

¹⁶⁶ Devlet, 2014, 131.

1. Rusya Müslümanları sorunlarını çözmek için ittifak kurmak zorundadır.
2. Müslümanlar, Ruslarla aynı seviyede görülmeli, vekil seçebilmeli ve bu vekiller devlet işlerinde görev almalıdırlar.
3. Ruslar ve Müslümanlar kanun önünde tamamen eşit olmalıdırlar. Diğer amaçlara ulaşmak isteniyorsa eşit olmak için çalışılmalıdır.
4. Müslümanlar dönemin ihtiyaçlarına göre hareket etmelidir. Mektep ve medreseler açarak, gazeteler ve dergiler çıkarak halk bilinçlendirilmelidir.
5. Bu dört maddedeki hedeflerin gerçekleştirilmesi için toplantılar yapılmalıdır.¹⁶⁷

Siyasi bilgi, deneyim ve basın desteği olmaksızın gerçekleştirilen ama büyük bir adım olarak nitelendirilebilecek olan bu toplantının¹⁶⁸ anısı olarak 15 Ağustos günü milli bayram olarak kabul edilmiştir ve her yılın 15 Ağustosunda Nijni-Novgorad'da genel bir kongre yapılması kararlaştırılmıştır. Toplantının kararlarının kurşun kalemde yazılan kaydını polisin eline düşmek korkusuyla kimse yanına almak istemeyince Abdürreşid İbrahim bu kayıtları yanına almıştır. Geminin saat 23.00 sularında limana yaklaşmasından sonra Abdürreşid İbrahim limanda kendisini bekleyen arabaya binerek uzaklaşmıştır.¹⁶⁹ Bu kongre ile ilgili önemli bir husus ise o güne kadar birbirlerine selam dahi vermeyen sünni ve şîi temsilciler, küskünlüklerini bir kenara bırakarak birlikte hareket edip ittifak kararı almışlardır.¹⁷⁰

Ayaz İshaki bu toplantıda yaptığı konuşmada, Rusya Kadetlerine ve liberal partilerle ittifak kurulmasına karşı çıkmış ve Müslümanların kurduğu ittifakın yalnızca kültürel konularda faaliyet göstermesi gerektiğini öne sürmüştür.¹⁷¹ Böyle bir teşkilatın gerekliliğini ilmi ve kültürel birleştirme amaçlarını onaylarken halkı içtimai bölümlere ayıran programına karşı çıkmıştır.¹⁷² Ayaz İshaki ve grubu, ihtilalci sosyalistlerin görüşünü savunuyor, darbe ile çarlığın devrilmesini, toprağın köylüye, fabrikaların ise işçilere

¹⁶⁷ Demiroğlu, H. (2012). *Ülfet Gazetesi 1905-1907 Yılları Arasında İdil-Ural Türklerinin Sosyo-Kültürel ve Siyasi Faaliyetleri*. (Birinci Baskı). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 108.

¹⁶⁸ Türkoğlu, İ. (2006). "Müslüman Kongreleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 96.

¹⁶⁹ Bozkurt, 2008, 148-149.

¹⁷⁰ Hablemitoğlu, 2005, 104.

¹⁷¹ Matsunaja, 2004, 47.

¹⁷² İshaki, 1979, 228.

verilmesini istiyordu.¹⁷³ Yani her vatandaşın hak ettiğini elde etmesi gerektiğini savunuyordu.

Kongreye son anda kendi çabalarıyla katılan Ayaz İshaki, o dönemdeki görüşünü bu kongrede net olarak dile getirmiştir. Sosyalist çizgide ilerleyen İshaki için tek çözüm yolu çarlığın devrilmesidir.

3.3.3. Rusya Müslümanlarının İkinci Toplantısı (13-23 Ocak 1906)

Rusya Müslümanlarının birinci toplantısında alınan karar gereği, ikinci toplantının ivedilikle yapılması gerekmektedir ve bu toplantıyı organize etme görevi Kazan Şubesinin en aktif üyelerinden Yusuf Akçura'ya verilmişti. Akçura, ikinci toplantının 15 Ocak 1906'da yapılacağını katılımcılara bildirmiştir. Bu dönemde Rusya'da manifesto ilan edilmişti ve Duma meclisinin kurulacağı beyan edilmişti. Bu durum Rusya Müslümanlarının bir siyasi parti etrafında birleşmelerini zaruri hale getirmiştir.¹⁷⁴

Toplantı öncesinde Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Agayev ve Abdürreşid İbrahim, kurulması planlanan İttifakın nizamnamesini kaleme almışlardır. Parti kurma konusunun o dönem Rusya'sında yasak olması sebebiyle gizli ve şifreli bir şekilde oluşturulan nizamname ancak 17 Ekim Manifestosu ilan edildikten sonra Türk basınında yer almaya başlamıştır.¹⁷⁵

Toplantıya gelen delegeler iki hafta kadar Petersburg'da kalmış olmalarına rağmen resmî izin alınamaması sonucu dört beş defa bir araya gelebilmişlerdir. 22 Ocak'ta Petersburg gazetelerinde her türlü toplantıya izin çıktığı haberi yayılınca Hasan Habibullah'ın evinde Gaspıralı'nın başkanlığında toplantı yapıldı. Daha sonra başkanlık Ali Merdan Topçubaşı'ya verildi. Gaspıralı bunun ancak bir toplantı olduğunu ve kongre olmaktan çok uzak olduğunu dile getirdi. 23 Ocak'taki toplantıya elliden fazla delege katılmıştı. Rusya Müslümanları İttifakı nizamnamesi burada kabul edildi. Bu teşkilatın bir

¹⁷³ Devletşin, 1979, 25.

¹⁷⁴ Kurat, 1966, 137.

¹⁷⁵ Habletmitoğlu, 2005, 106.

merkez komitesi üzerine 16 bölgesel faaliyet alanı olacaktı. Her yılın 15 Ağustosunda bu bölgelerden birinde genel toplantı yapılacaktı.¹⁷⁶

Kongrede Rusya Müslümanlarının nüfusuyla orantılı olarak vekil kontenjanı belirlenmesi için talepte bulunulmasının yanı sıra Rus siyasi partilerinin kritiği yapıp hangisiyle işbirliği yapılacağı da kararlaştırılmıştır.¹⁷⁷ Rus partileri arasında en meşruiyetçi olan, milli ve dini meselelerde tam muhtariyetçi olan Kadet Partisiyle ittifak kararı alındı. Müslüman İttifakı ile Kadetlerin programları birbirine yakındı ve Kadetler ilköğretimde her milletin ana dilinde eğitim vermesi gerektiğini savunuyordu.¹⁷⁸

Ali Merdan Topçubaşı'nın teşekkür konuşması ve ardından Alimcan Barudi'nin duasıyla biten toplantının sonunda İttifak'ın program ve nizamnamesinin Rusçadan Türkçeye çevrilip basılması görevi Musa Carullah'a verilmiş ve toplantı kararları dilekçe ile Rus hükümetine verilmiştir.¹⁷⁹

Rusya Müslümanlarının ikinci toplantısı hedeflenen konuların tamamının görüşülüp karara bağlanması bakımından önemlidir. Kadetlerle yapılan işbirliği neticesinde Müslümanlara vekil aday olabilecek ve böylelikle Dumaya girebileceklerdi.

3.3.4. Rusya Müslümanlarının Üçüncü Toplantısı (16-21 Ağustos 1906)

II. Kongre'den sonra Müslüman basınında hareketlenmeler görülmüş ve birçok gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır. Müslüman İttifakı Devlet Duması seçimlerinde ise tam 36 milletvekili çıkarmıştır ancak 27 Nisan 1906'da açılan I. Duma, Çar'ın isteği üzerine 9 Temmuz 1906'da dağıtılmıştır. Çar'ın bu kararına tepki gösteren 200 milletvekili, Finlandiya'nın Viborg kentinde, halkı direnişe yönlendiren, vergi vermeme, iş yavaşlatma ve askere gitmeme gibi eylemlere teşvik eden "Viborg Beyannamesi"ni imzalamıştır. Bu 200 vekilin dokuzu Müslümandır. Bu vekillerin sonraki seçimlere katılması yasaklanmıştır ancak Müslüman vekillerin çarın kararına karşı tepki gösterebildiği görülmüştür. Buna ek olarak Duma'da Müslüman Fraksiyonunun oluşması

¹⁷⁶ Devlet, 2014, 135-136.

¹⁷⁷ Bozkurt, 2008, 234.

¹⁷⁸ Taymas, 1966, 179.

¹⁷⁹ Hablemitoğlu, 2005, 125-126.

ve Müslüman vekillerin birlik halinde hareket etmeleri ve seçimlere katılmaları da kayda değer sonuçlardandır.¹⁸⁰

Rusya Müslümanlarının üçüncü toplantısı Nijni Novgorod'da 16 Ağustos 1916'da saat 12.00'de başlamıştır. Önceki toplantıların aksine izinli halde ve basına açık olarak gerçekleştirilen bu toplantıya yaklaşık 800 delegenin yanı sıra birçok Müslüman ve Rus gazetecileri de katılmıştır.¹⁸¹ Başlıca Müslüman gazeteler: Tan Yıldızı (Kazan), Vakıf (Orenburg), Ülfet (Petersburg), Tercüman (Bahçesaray), Hayat (Bakü), Beyan-ül Hak (Kazan)'dır.¹⁸²

Bu toplantının yapılması için izin alma işi Seyid Giray Alkin'e verilmişse de izin alınamayınca Abdürreşid İbrahim, Alim Maksudov ve Lütfullah İshak İçişleri Bakanlığı'ndan gerekli izni almışlardır. Ancak bu izin siyasi konular için değil yalnızca dini konuların görüşüleceği beyan edilerek elde edilmiştir. Beyan edilen konular: şeriata aykırı görüşlerle mücadele, din adamlarının halk tarafından seçilmesi ve mali durumları, mektep ve medreselerin halkın idaresine alınması ve din adamlarının maddi durumlarının düzenlenmesidir. Gerici bir toplantı süsü verilen bu kongreye başta Gaspıralı olmak üzere bazı âlimler katılmayacaklarını belirtmişlerse de Abdürreşid İbrahim'in konuşmasından sonra durum aydınlatılmış ve toplantı başlamıştır.¹⁸³

Bu toplantıda İsmail Gaspıralı'nın sunduğu bütün Türklerin şive ve adetlerdeki değişmelerin giderilmesi ve dil birliği önerisi müzakeresiz olarak kabul edilmiştir.¹⁸⁴ Toplantıda İttifak'ı Müslüman partisine çevrilmesi ve Petersburg'da 3 kişilik düzenli büro açılması talebi onaylanmıştır. Mektep ve medreselerin ıslahı konusunda önemli kararlar alınmıştır. Bunların en önemlileri eğitimin ana dilde olması ve 8-15 yaş arası bütün çocukların zorunlu eğitime tabi tutulmasıdır.¹⁸⁵ Buradaki en önemli husus ise Rusya'da yaşayan bütün Müslümanların eğitim sistemlerinin her yerde aynı olması ve mahali

¹⁸⁰ Hablemitoğlu, 2005, 128-129.

¹⁸¹ Bozkurt, 2008, 305.

¹⁸² Devletşin, 1979, 26.

¹⁸³ Devlet, 2014, 138.

¹⁸⁴ Hablemitoğlu, 2014, 109-110.

¹⁸⁵ Kasımov, B. (2009). *Milli Uyanış*. (Çev. F. Açık). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. (Eserin orijinali 2002'de yayımlandı), 95-96.

ağzların yanında bütün Türkleri birleştirecek ortak bir Türkçe'nin (Türkiye Türkçesi) öğretilecek olmasıdır.¹⁸⁶

Bu toplantıda aktif bir rol oynayan Tangçılar hareketinin önde gelenlerinden Ayaz İshaki ve Fuat Tuktarov Müslüman İttifakı Partisine karşı görüş bildirmişlerdir. İshaki'ye göre Milli İttifakın yalnızca kültürel konularla ilgilenen bir cemiyet olarak kalması gerekmektedir. Rusya Müslümanları arasında zenginler, fakirler, işçiler ve toprak sahipleri vardır. İttifak bir parti haline geldiğinde herkesi kapsayan kararlar alamaz. İktisadi çıkarlar bu grupların arasını açar ve bütün Müslümanlar bir partinin etrafında toplanamaz şeklinde görüş bildirmiştir.¹⁸⁷ Bunun düzeltilmesi için ise her sınıf için ayrı bir parti kurulması konusunda öneri sunmuştur.¹⁸⁸

Toplantıda Ali Merdan Topçubaşı'nın 79 maddeden oluşan ve Rusça teklif edilen İttifak programı ve nizamnamesi madde madde okunarak müzakere edilmiştir. Kadınların seçme ve seçilme hakkı konusunda uzun süreli tartışmalar olduysa da kadınların bu hakları onaylanmıştır. Programın son haline getirilmesi için 15 kişiden oluşan bir komisyon kurulmuş ve bu toplantıda İttifak siyasi bir parti halini almıştır. Parti programının Kadetler'in programına yakın olmasıyla birlikte işbirliği meselesi de gündeme gelmiştir.¹⁸⁹

Rusya Müslümanlarının gerçekleştirdiği bu toplantı izinli olarak düzenlenmesi ve alınan kararlar bakımından en önemli toplantı olarak nitelendirilebilir. Toplantıda Rusya Müslümanları İttifakı Partisi'nin kurulmasıyla Rusya Müslümanları siyasi bir kimlik kazanmış ve böylece siyasi arenada aktif olarak mücadeleye başlamışlardır. Eğitim konusunda da önemli kararlar alınan toplantıda Rusların asimile politikasının önüne geçmek için anadilde eğitim ve zorunlu eğitim konuları karara bağlanmıştır.

Bu kongrede Müslüman İttifakı Partisine karşı çıkan Ayaz İshaki, bir siyasi partinin halkın tamamına hitap etmesinin imkânsızlığından bahsetmiş ve Müslüman İttifakının kültürel bir müessese olarak kalmasından yana tavır almıştır.

¹⁸⁶ Akpınar, Y. (2016). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri II Fikri Eserleri*. (Beşinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları, 46.

¹⁸⁷ Kanlıdere, 2019, 26.

¹⁸⁸ Demiroğlu, 2012, 128.

¹⁸⁹ Devlet, 2014, 144-145.

3.3.5. Rusya Müslümanlarının Dördüncü Toplantısı (15-25 Haziran 1914)

1907 yılında artan hükümet baskısı, önceki toplantıların önde gelen isimlerinden olan Abdürreşid İbrahim ve Yusuf Akçura gibi isimlerin Rusya'yı terk etmesine neden olmuştur. Bu sebeple 1907-1914 yılları Rusya Müslümanlarının toplantıları bakımından kısır geçmiştir. Bu dönemde siyasi olmayan birkaç toplantı yapılabilmektedir.¹⁹⁰

IV. Rus Duması'nın Rusya Müslümanlarının fikirlerini öğrenmek istemesi üzerine Duma üyeleri, mahalli gazetelerden durumlarını hakkında yazılar yazmalarını istemiştir. Bunun yanında Müslüman bölgelerinde incelemeler yapma kararı almıştır. Yeterli görülmeyen bu metotlardan sonra bir kurultay yapılması gereği ortaya çıkmıştır. Rus Hükümeti kurultayın konularını denetlemiş ve gazetecilerin alınmamasını istemiştir. Böylece Kurultay kapalı kapılar ardında düzenlenmiştir.¹⁹¹

1914 yılında Duma'daki Müslüman Fraksiyonu başkanı Kutluğ Muhammed Tevkilev ile birlikte Ebu Suud Ahmatov, M. Yusuf Caferov ve Abdüllatif Bayraktarov'un da çabaları sonucu düzenlenen¹⁹² kurultay kısa sürede büyük ilgi uyandırmış ve gazetelerde kurultay hakkında yayınlar yapılmaya başlamıştır. Üçüncü toplantıda alınan karar neticesinde kurulması gereken Rusya Müslümanları İttifakı Partisinin devlet darbesi yüzünden gerçekleşmeyişiyse bu kurultay siyasi parti fikrini yeniden yeşertmiştir. 1914 Haziran ayında Petersburg'da gerçekleştirilen toplantıya önemli şahıslar katılmış ancak önceki kongrelere nazaran katılım az olmuştur. Kongrede çoğunlukla dini konular ele alınmıştır.¹⁹³

Eğitim ve dini konular üzerine konuşmalarla açılan toplantıda, Ali Merdan Topçubaşı kısıtlamalar altında toplanılmış olması yüzünden herhangi bir talep oluşturulması ve karara bağlanmasının imkânsız olduğunu dile getirdikten sonra Rusya Müslümanlarına dini konuda tam hürriyet verilmesi gerektiğini ve Ruslaştırma politikasından vazgeçilmesini istemiştir. Musa Carullah Bigi ise öncelikle dini

¹⁹⁰ Hablemitoğlu, 2005, 150.

¹⁹¹ Devlet, 2014, 273.

¹⁹² Şimşir, S. (2009). *Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler*. (Birinci Baskı). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 292.

¹⁹³ Kurat, 1966, 154.

müesseselerin iyileştirilmesi gerektiğini ve böylece diğer meselelerin de hallolacağını belirtmiştir.¹⁹⁴

Dini mahiyetteki bu toplantıda kısmi olarak da olsa din dışı konulara yer verilmiştir. Bunlardan biri ortak Türk dili konusudur. Bu konuda tüm katılımcılar aynı görüşü savunmuştur. O dönemde çıkan İl gazetesinde Ayaz İshaki: Rusya’da yaşayan Müslümanların aynı kavimler olduklarını ve dolayısıyla birbirlerinden farklı hayat sürmelerine rağmen hepsi kardeş olduğunu birbirlerini anlayıp beraberce yaşayabileceklerini söylemiştir. Buradan hareketle bu dönemde en azından aydın kesim arasında Türk Birliği görüşünün güçlendiği kabul edilebilir.¹⁹⁵

Rus Hükümetinin baskısı sebebiyle dini konular üzerinde yoğunlaşıl原因 toplantının 3 gün uzatılması talebi geri çevrilince dini konulardan oluşan 13 maddelik karar alınıp toplantı sonlandırılmıştır.¹⁹⁶ Diğer maddeler ise Türkistan ve Kuzey Kafkasya’da dini idareler kurulması, din adamlarının görevleri ve mekteplerdeki öğretmen sorunlarından ibarettir.¹⁹⁷

Dini mahiyette olan bu kongre Rusya Müslümanlarının hedefleri doğrultusunda gerçekleştirilen bir toplantı olarak nitelendirilmemelidir. Siyasi hedefler uğruna kongreler düzenlemek amacı güden Rusya Müslümanları bu kongrede siyasi konular hakkında görüş bildirememişlerdir.

3.3.6. Birinci Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı (1-11 Mayıs 1917)

Rusya İmparatorluğunda 1917’de meydana gelen Şubat İhtilali’nin ardından Çar II. Nikola ve ailesi katledilirken Çar’ın kardeşi Mihail ise tahttan feragat etmiştir. Prens L’vov yönetiminde bir Geçici Hükümet oluşturulmuş ve Rusya’da o döneme kadar görülmemiş bir hürriyet ve anarşi ortamı oluşmuştur. Geçici Hükümetin Rusya’daki bütün vatandaşların eşit olduğunu bildiren kararı sonrasında Rusya Müslümanları daha güçlü bir şekilde mücadeleye girişmiştir.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Devlet, 2014, 274.

¹⁹⁵ Kurat, 1966, 154-155.

¹⁹⁶ Devlet, 1998, 71-72.

¹⁹⁷ Alp, 2014, 142-143.

¹⁹⁸ Devlet, 1998, 72.

İhtilal sonrası Geçici Hükümetin her türlü toplantıya izin vermesi sebebiyle Devlet Duması'ndaki Müslüman vekillerin isteğiyle kısa sürede Rusya üzerindeki bütün Müslümanların temsilcilerinin toplandığı bir kurultay tertip edilmiştir. 450 civarı bir delegenin davet edildiği kurultaya yaklaşık 980 delege katılmıştır. Bu delegelerin 112 tanesinin ise kadın olması önemli bir detaydır. Azeri zenginlerinden Şemsi Abdullayev tarafından Müslümanlara hediye edilen büyük bir binada tertip edilen toplantı Kur'an okunmasının ardından Musa Carullah Bigi'nin konuşmasıyla açılmıştır. Toplantının başkanlık divanına seçilen 12 kişiden biri Ayaz İshaki olmuştur.¹⁹⁹ Başkanlık divanına seçilen bu kişiler:

1. Ayaz İshaki
2. İbrahim Athemov
3. Ahmet Salihov
4. Fatih Kerimî
5. Ali Merdan Topçubaşı
6. İlyas Alkin
7. Hasan Ata Gabeşi
8. Selime Yakubova
9. Abdullah Hocayev
10. Musa Carullah Bigi
11. Cafer Seydahmet Kırimer
12. Halil Dosmuhammedov'dır.²⁰⁰

Geçici hükümet adına kongreye katılan Yabancı Dinler Dairesi başkanı Prof. Kotlayerski, yaptığı konuşmada Rusya'nın dağılmaması gerektiğini, Rus hükümetinin herkese öz baba olması gerektiğini, kimseye özel haklar verilmeyeceğini ve hiçbir kavmin Rusya'dan ayrılmasına razı olmayacaklarını belirttiği uzun konuşmasında dini konulara ağırlık vermiştir.²⁰¹

Kotlayerski'den sonra söz alan Ayaz İshaki, Müslümanların tek probleminin din olduğu, dinden başka dertleri ve istekleri yokmuşçasına yapılan bu konuşmayı eleştirmiştir.

¹⁹⁹ Devlet, 1998, 86.

²⁰⁰ Erbinsin, 2016, 32-33.

²⁰¹ Devlet, 2014, 312.

Bunun bir hata olduğunu ve ispatlanması gerektiğini dile getiren Ayaz İshaki, delegeler tarafından alkışlar ve haykırışlarla onaylanmıştır.²⁰²

Toplantının 7. Oturumunda eğitim konusunda söz alan Ayaz İshaki, okullarda eğitimin anadilde olması gerektiğini belirtmiştir. İlkokullarda her kavmin kendi şivesiyle eğitim vermesi ve ortaokulda genel Türk dilinin kullanılmasının zorunlu olmasını istemiştir. Yüksekokullarda ise Türk-Tatar kabilelerinin hepsinin dilini kapsayan Türk dili olması gerektiği fikrinin sunmuştur. İshaki'nin bu fikirleri kongrede kabul görmüştür.²⁰³

9 Mayıs günü gerçekleştirilen sekizinci oturuma Ayaz İshaki başkanlık etmiştir. İkinci başkan ise İlyas Alkin'dir. Sekizinci günde yapılacak iki oturumda tartışılan konular dini işler, işçi meselesi, toprak meselesi ve askeri teşkilat meselelerinden ibarettir.²⁰⁴

Kurultay'da siyasi parti konusunda da görüş bildiren Ayaz İshaki, Rusların himayesi altına girildiğinden beri Ruslara hizmet etmekten bir adım öteye gidilemediğini dile getirmiştir. Herhangi bir Rus partisiyle ittifak etmenin Rusya Müslümanlarına bir çıkar sağlamayacağını kanaatindedir. Bütün Müslüman-Türk unsurlar şahsi menfaatlerini bir kenara bırakmalı, güçlü bir siyasi birlik oluşturulana kadar maddi çıkarlardan da vazgeçilmeli ve aynı hedefe hep beraber ulaşmayı vazife edinerek siyasi bir kuvvet haline gelinmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁰⁵

Kongrede en önemli tartışmalara neden olan konu milli-kültürel özerklik isteyen ünitaristler ile bölgesel özerklik isteyen federalistler arasında yaşanmıştır.²⁰⁶ Ayaz İshaki kongrede bu konuda ünitarist görüşü savunmuştur. Eğer ünitarist model kabul edilirse haklara kişiler sahip olacağını ve Rusya'nın bölünmeyip tek devlet olarak devam edeceğini belirtmiştir. Ancak federalist model kabul edilirse haklar halkın değil toplulukların, topraklar sahiplerinin olacaktır ve Rusya devletçiklere bölünecektir. Kırgızların ve Türkistanlıların yaşadıkları bölgede çoğunluk olmalarından dolayı federal devlet kurabileceklerini ancak İç Rusya'da durum tam tersi olduğundan buralarda federal devlet

²⁰² Devletşin, T. (1981) *Sovyet Tataristan'ı* (Çev. M. Emircan). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. (Eserin orijinali 1974'te yayımlandı), 94-95.

²⁰³ Ilgar, İ. (1990). *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*. (İkinci Baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 324-325.

²⁰⁴ Ilgar, 1990, 349.

²⁰⁵ Devlet, 2014, 329.

²⁰⁶ Şigabdinov, R.N. (2017). "Rusya ve Türkistan Arasında Zeki Velidi Togan: Bir Alimin Siyasi Faaliyetleri", S.Acar (Editör). *Zeki Velidi Togan İlmî Hayatı Eserleri Siyasi Faaliyetleri Hatıralar*. Birinci Baskı. Ankara. Akçağ Yayınları, s. 261.

kurulamayacağını dile getirmiştir. İç Rusya'dakiler federal devletlere bağlı yaşayıp zamanla yok olup gideceklerini belirterek ünitarist görüşü desteklemiştir.²⁰⁷

Ayaz İshaki, kongrenin altıncı oturumunda Ünitarist-Federalist devlet konusunda yaptığı konuşmada şunları dile getirmiştir:

Ayaz İshakef: -Efendiler! Yakında toplanacak Kurucu Meclise iki sual sorulacak. Bu iki soruya verilecek cevablara göre memleketin idaresi kararlaştırılacak. Bu sorular:

Haklara kişiler (insanlar) mı sahip olmalı, yoksa topluluklar mı? Kurucu Meclis, eğer kişiler sahip olmalıdır derse, bu, ünitarist cumhuriyet demektir. Topluluklar, topraklar, iller sahip olmalıdır derse, bu federasyon demektir. Bu takdirde Rusya küçük devletlere bölünecek ve haklar bunlara verilecek, demektir.

Ünitarist Cumhuriyet olduğu takdirde, haklar Rusya'da yaşayan bütün haklara veriliyor demektir. Bu takdirde Rusya bölünmüyor, tek bir devlet olarak kalıyor demektir. Birleşik Cumhuriyet yani federasyon oldukta, bu milliyet ve toprak gözönünde tutulur. Bu esaslar kabul edildiği takdirde Müslüman bölgelerinde ayrı devletçikler kurulup, kendi memleketlerinde kendi işlerini ellerine almış olacaklar.

Kırgızlar ve Türkistanlılar kendi topraklarında çoğunluk teşkil ettiklerinden kendi kaderlerine hâkim olabilecekler. Ama İç Rusya'da böyle devletçikler kurulması imkânı yoktur.

İdil Boyu, Sibiry Müslümanları yaşadıkları memleketlerde azınlıkta olduklarından ayrı devletler kuramayacaklardır. Bunlar başka milletlere katılıp toprak muhtariyetleri olan milletlere uyacaklardır. Bu yüzden kendi haklarını korumaları güç olacaktır. Bunlar, milyonlarca Türk-Tatar başkaları arasında parça parça dağılıp yok olacaklardır. Ben bu meseleye Türk-Tatar menfaati bakımından şunu diyorum: Federasyon olduğu takdirde yalnız Türk-Tatar milleti parçalanmakla kalmayacak, aynı kabileden ve boydan olanlar bile parçalanıp bölünecektir.

Meselâ Astrahan eyâletindeki Nogaylar Rostov devletçğine gireceklerdir. Başkırtlar da Ufa Kuzey Kafkasya'da ki Nogaylar devletlerine gireceklerdir. Başka yerlerde de bunlara benzer parçalanmalar meydana gelecektir. Çeşitli devletlere azar sayıda katılacaklardır. Bunların ayrıca umumi hukuk sorunları da var.

Bu meseleler de birçok parçalara bölünecekler. Federasyon olsa ayrı ayrı devletlere dağılan Müslümanların hakları, dâhil oldukları devletlerin parlamentolarında tespit edilecek. Meselâ Kırım, Rostov, Kazan birleşik meclislerinde, bu ayrı devletlerde parlamenter usulü ile tartışmalar olacak ve her fırka hakkını alacaktır.

Böylece küçük cumhuriyetler içinde bir bölük olup kalacaklardır. Bu kadar da değil, pek çok yerde kendi yaşayışları için gerekli kanunları çıkartmak için çoğunluğun-Rusluğun idaresine bağlı kalacaklardır. Bana belki şunu söyleyecekler : "Bütün Rusya için umumi parlamento var, Müslümanların umumi meseleleri burada bakılır" bu Parlamentonun üyeleri çeşitli

²⁰⁷ Ilgar, 1990, 280-281.

devletlerden geldiklerinden ve bu devletlerde Müslümanlar azınlıkta bulunduklarından bunlardan vekil seçilmeyecektir. Buradaki Müslüman vekillerinin sayısı, ünitarist cumhuriyetin parlamentosundaki Müslüman vekillerinin sayısından çok daha az olacaktır.

Bu yüzden sesleri ve oyları zayıf kalacaktır. Bu yüzden siyasi hukukumuz için uygunsuz bir durum meydana gelecektir. Sayımız 30 milyon olsa da işimizi yürütecek gücümüz küçük olacaktır. Bu hususta size küçük bir örnek vereyim: Rus askerleri arasında İdil Boyu Tatarlarının yarım milyon askeri var. Bunların varlığı Rus Milleti gereği gibi öğrendi mi? Verdikleri kurbanları takdir etti mi? Hayır.

Altı tümenenden ibaret Kafkasya ordusu bütün Rus kamuoyunu üzerine çektiği halde yarım milyon İdilli askerler bunlar kadar şöhret kazanamadılar.

Bunun nedeni nedir? Şudur: Bizim askerlerimiz 5'er 10'ar Rus birliklerine dağılmıştır. Fakat Kafkasya askerleri bir arada bir tek ordu teşkil ediyorlardı. Bu sebeple İdil Boyu askerleri göze çarpmadı ve nazarı dikkate alınmadı. Biz altı tümen kadar da Rus kamuoyuna etki yapamıyoruz (Alkış).

Efendiler! Federasyon taraftarlarının bir fikri var. Onlar şunu diyorlar : "Müslümanlar çoğunluk olmadıkları yerlerde mahalli muhtariyet olmazsa şahsi (kişisel, personalni) olsun" diyorlar. Bu, akıllıca bir söz, ama iki ayrı esas aynı zamanda ve yerde yürürlüğe konamaz. İkisinden birisi olacak. Ya mahalli veya şahsi.İkisini bağdaştırmak mümkün değil. (Mümkün olur sesleri).

Müslümanlar Rusya'nın 96 idare merkezine dağılmışlardır. Bunlardan yalnız altısında çoğunluk sağlıyorlar veya yarısını meydana getiriyorlar. 3 yerde dörtte birini, beş yerde onda birini, on yerde yüzde birini. Kalan yerlerde yüz de bir de alamıyorlar. İşte azınlık oldukları yerlerdeki Müslümanları ihtimal ki ölüm beklemektedir.

Kafkasya'da dahi Müslümanlar her yerde çoğunlukta değildir. Orada her vilayette milletler karışık halde yaşamaktadırlar. Şu duruma göre, biz, Türk-Tatar çocuklarının medeniyette ileri gitmeleri için bir tek bayrak kaldırmaları gerektir. Toprak muhtariyetini bırakıp hepimizi bir araya getirecek olan şahsi ve medeni muhtariyet almalıyız. Federasyonun zararlı olduğuna kaniiz. Buna güvenemiyoruz. Kenar ve bucaktaki kardeşlerimizin buna hele hiç muvaffak olacaklarını sanmıyorum.

Bizim bu düşüncemize katılmayanlar var. Fatih Efendi Kerimof toprak muhtariyetinin faydalılığına Finlandiya'yı örnek verdi. Finler mütemeddin halktır. Onların kanına Alman medeniyeti sinmiş. Onlar bu manevi kuvvetleri sayesinde Rus medeniyeti ile güreşebildiler ve güreşiyorlar. Finler 600 yıldan beri iki medeniyet arasında savaş halindeler. Hakları için bizden çok çalıştılar. Hukuk halkın anlayışına bağlıdır. Bunu da unutmayalım. Türkistan'da, Kazakistan'da böyle işleri yapacak din adamları var mı? Yok!

Buhara'da hürriyetin ilânı zamanında "Turan" adında bir gazete yayınlandı. Yalnız iki sayı çıktı. Üçüncü sayı güç yokluğundan kapandı. Türkistan ve Kazakistan'da muhtariyetli devletleri idare edebilecek kişilerin yokluğuna bundan daha iyi delil olur mu? Halkta bilgi yok, şuur yok. Halkın milli varlığı henüz teşekkül etmemiş, oluşmamış. Biz evvelâ bu milli varlığı yaratmalı, oluşturmaliyiz. İşimizi ancak bu milli varlıkla görebiliriz.

Efendiler! Bazı kişiler : " Federasyon kabul edilmezse Türkistanlı ve Kazak kardeşlerimiz buradan çıkıp gidecekler, dediler. Birleşmek yerine ayrılık olacak, bu da bizim için ayıptır, dediler. Bunlar, tahrik için söylenen

propaganda sözleridir. Bu işe ayıp noktasından bakılmamalıdır. Bu sözlerle toplumlar da uyarılamaz. Böyle önemli sorunlar sade konuşmuş olmakla değil, düşünüp konuşmakla halledilmelidir.

Bir soru daha var: Federasyon olsa uzak bölgelerdeki her millete muhtariyet verilecek mi? Böyle olsa Kafkasya'daki 48, Türkistan'da ki 10 kavime bu kadar muhtariyet verilmek gerektir. Bu kadar ufalamak tarih bakımından hiç de gerekli değil. Tarih birleşmeyi emrediyor. Ufak toplumlar büyük bir medeniyet doğuramaz. Bunlar kendi çevrelerinde bunalıp kalacaklardır. Bu sebeple, ben, milli-medeni birliğimizi koruyan ve büyük bir medeniyete yol açan halk cumhuriyeti idaresi usulüne oy vereceğim.²⁰⁸

Ayaz İshaki tarafından desteklenen üniter yapı karşısında, ulusal bütünlüğü elde etme yolunun federatif sistem olduğunu savunan, Türkistanlı ve Kazak delegelerinin desteğini alan Resulzade'nin görüşü 446'ya karşı 271 oy ile kazanmıştır²⁰⁹. Kongrede Milli Şura adında bir teşkilat kurularak ortak siyasi faaliyetler için karar mekanizması oluşturulmuştur.²¹⁰ Ayaz İshaki'nin teklifi üzerine alınan kararla oluşturulan Milli Şura'nın, Rusya Müslümanlarının Şurası olarak adlandırılmasına ve 30 üyeden meydana gelmesine karar verilmiştir. Ayaz İshaki'de Rusya Müslümanlarının Şurası'nın üyelerindendir.²¹¹

9-10 Mayıs tarihli oturumlarda Ayaz İshaki'nin önerisi ile kabul edilen maddeler:

1. Bütün Rusya Müslümanlarının aynı yolu izlemelidir
2. Faaliyetlerin kontrol ve planlanması için bir Milli Şura oluşturulmalıdır
3. Millî Şura, Buhara, Türkistan, Kırım, Kafkasya, Hıve, Kazakistan, Litvanya Tatarları, İç ve Sibiry Müslümanlarını temsil edecek olan 30 üyeden oluşmalıdır
4. Kurucu Meclis toplantı düzenlerse, Milli Şura, birlikte hareket etme konusunda organize olmalıdır
5. Kurucu Meclis seçilene kadar, kurultay Milli Şura'nın kararlarına uyacaktır.
6. Milli Şura üyesi olan 30 kişi arasından 12 kişilik bir yürütme kurulu belirlenecektir

²⁰⁸ Ilgar, 1990, 280-284.

²⁰⁹ Zenkovsky, A.S. (1971). *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, (Çev. İ. Kantemir). İstanbul: Üçdal Yayınları. (Eserin orijinali 1967'de yayımlandı), 230-231.

²¹⁰ Rorlich, A.A. (1984). *Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları*. (Çev. A.E. Uysal). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları. (Eserin orijinali 1982'de yayımlandı), 12.

²¹¹ Devlet, 1998, 104-105.

7. Yürütme kurulunun diğer oluşumalarla ilişkisi Milli Şura tarafından denetlenecektir.
8. İdare merkezi, Rus hükümetiyle aynı merkezde bulunmalıdır
9. Kurucu Meclis seçimleri Milli Şura tarafından yürütülecektir
10. Milli Şura, Rusya Müslümanlarının Şurası olarak adlandırılacaktır.²¹²

Bunlara ek olarak; Memleket usul idaresi, kültür ve eğitim işleri, dinî ve ruhanî idareler, işçi meseleleri, arazi meseleleri, hatun-kız meseleleri, askeri teşkilatlar konusunda önemli kararlar alınmıştır²¹³

Bütün Rusya Müslümanlarının Birinci kurultayı o güne kadar yapılan toplantılar arasında Rusya'nın her yerinden Müslümanların katılması, alınan kararlar ve her fikirden görüşe sahip kişilerin bir arada olması bakımından en önemlisidir. Kongrenin toplanmasında ve alınan kararlarda en önemli şahıslardan biri ise şüphesiz Ayaz İshaki'dir. Bütün Rusya Müslümanlarının istibdat yönetimi altındayken yakaladığı bu fırsat, siyasetçi yetiştirememeleri ve bölgesel menfaatlerin ön planda tutulması bakımından iyi değerlendirilememiştir ve kararlar bağlayıcı olamamıştır.

Bu kurultayda Müslümanların oluşturacağı bir siyasi partiye onay veren Ayaz İshaki, bunun gerçekleşmesi için milli çıkarlar uğruna bazı konulardan feragat edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Üniter-Federal devlet tartışmalarında da bağlı bulunduğu Kazan bölgesi için ideal gördüğü üniter devlet fikrinin savunucusu olmuştur.

3.3.7. İkinci Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı (21-31 Temmuz 1917)

Ayaz İshaki'nin aktif olarak faaliyet gösterdiği Milli Şuranın aldığı karar neticesinde 21 Temmuz 1917'de Rusya Müslümanlarının İkinci kurultayı Kazan'da açılmıştır. Önceki kurultayda üniter-feodal devlet tartışmaları sebebiyle her Türk topluluğu kendi bölgelerinde menfaatler ölçüsünde toplantılar düzenliyordu. Bir önceki kurultaydaki yaklaşık 900 kişinin aksine bu kurultaya yalnızca 200 kişi katılabiliştir. Bunun yanında aynı tarihlerde Kazan'da bir ulema toplantısı ve bir de askeri kurultay toplanması katılımın

²¹² Ilgar, 1990,11-12.

²¹³ Hablemitoğlu, 2005. 165-183.

düşmesine sebep olmuştur.²¹⁴ Diğer bir sebep ise iç savaşın başlaması ve yolların güvenli olmayışydı.²¹⁵

22 Temmuz'da Kazan şehir tiyatrosunda düzenlenen bu üç kurultayın ortak toplantısının açılışından sonra söz alan Sadri Maksudi beklenen Milli-Medeni Muhtariyet (İç Asya ve Sibiry Müslümanlarının Milli Medeni Muhtariyet)'i ilan etmiştir ve Muhtariyet heyeti kurulmuştur. Başkanlığını Sadri Maksudi'nin yaptığı bu heyetin görevi Muhtariyet'e maddi kaynak sağlamak ve Muhtariyet'in Millet Meclisi'ni organize etmek görevleri verilmiştir. Muhtariyet Meclisi'nin toplanması için de Ufa şehri seçilmiştir.²¹⁶ Çünkü Müslümanların Dini İdaresi Ufa şehrindeydi ve Kazan'a kıyasla siyasi mücadelelerden daha uzaktı.²¹⁷

Ortak toplantıda alınan karar neticesinde Muhtariyetin ilan edildiği gün olan 22 Temmuz milli bayram ilan edilmiştir. Muhtariyetin ilkelerini hazırlama görevi birkaç gün daha devam edecek olan Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'na bırakılmıştır.²¹⁸

Muhtariyetin Milli Meclis'i ancak 20 Kasım'da açılabilmiştir. Bu gün bayram olarak kabul edilmiş ve Meclise maddi kaynak sağlamak amacıyla para toplama günü haline gelmiştir. Milli Meclis yalnızca 55 gün çalışmalarına devam edebilmiş ve 15 Ocak 1918'de kapatılmıştır. Bu süre zarfında milli müesseselerin kaidelerini, dini görevlileri ve milli konseyin üyeleri seçmiştir. Bunun yanında İdil-Ural adında özerk bir devlet kurma kararı alınmıştır.²¹⁹ Ayaz İshaki ise Barış Komitesi'nin başkanı olma görevine layık görülmüştür. Ali Akış, eğer İdil-Ural Devleti bağımsızlığı kazanabilseydi Ayaz İshaki bu devletin Dışişleri Bakanı olacaktı şeklinde bir fikir beyan etmiştir.²²⁰ Ancak bu görüş hakkında kendisinden başka bilgi nakleden kimse yoktur.

Ayaz İshaki'nin Yana Milli Yol dergisinde 1938 yılında kaleme aldığı "Millet Meclisi'nin Yirmi Yıllık Bayramı" başlıklı yazısında ise Milli Meclis'in aktif olduğu

²¹⁴ Devlet, 1998, 120.

²¹⁵ Hablemitoğlu, 2005, 187-188.

²¹⁶ Taymas, 1966, 191.

²¹⁷ Devletşin, 1981, 178.

²¹⁸ Devletşin, 1981, 190.

²¹⁹ İshaki, A. (2014). *İdil-Ural Devleti*. (Çev. B. Kodaman). Ankara: Türk Tarih Kurumu. (Eserin orijinali 1927'de yayımlandı), 23.

²²⁰ Akış, 1979b, 16.

tarikhler 22 Kasım 1917 ile 11 Ocak 1918'dir ve meclisin dinî ve millî meselelerin düzene sokmayı amaçladığı belirtilmiştir.²²¹

Üç ay sonra yeniden açılması planlanan Milli Meclis, kısmi askerî gücünün (Harbi Şura) Bolşeviklerce ortadan kaldırılması sonucu bir daha toplanamadı. Böylesine karmaşık siyasi bir ortamda, askeri gücü olmayan bir oluşumun başarılı olması, iktidardaki güçler ile aynı fikri savunmasıyla mümkün olabilirdi. Ancak Bolşevikler ile Milli Meclis'in ortak hiçbir amacı yoktu. Harbi Şura'nın kısa sürede Bolşeviklerce yok edilmesinin sebebi olarak ise Harbi Şura'nın başındaki İlyas Alkin'in tecrübesizliği ve Milli Meclis'in Harbi Şura ile yeterince iletişimde gösterilebilir.²²²

Millet Meclisi'nde baştan Türkçüler ve Toprakçıların olduğu 4 fraksiyon oluşmuştur. Ayaz İshaki'nin etkin bir üyesi olduğu Türkçüler fraksiyonu dinî ve kültürel özerlik fikrini savunurken, Toprakçılar Fraksiyonu toprağa bağlı bir özerklik fikrini savunuyordu. Bu ikisine ek olarak 13 kişiden oluşan bir Bolşevik fraksiyonu ve İttihad-ı İslam fraksiyonu yer alıyordu.²²³

Bolşevikler yönetimi ele alma çalışmalarını sürdürdüklerinde ve iktidarlarının ilk zamanlarında her milletin kaderini kendinin belirlemesi taraftarı olduğunu dile getirerek Rusya'daki azınlık halktan taraftar toplamaya çalışmışlardır. Ancak hâkim konuma gelmelerinden kısa süre sonra gerçek yüzlerini göstermişlerdir. Kızıl Muhafız Birlikleri'nden oluşan birimlerle halkın mallarını yağmalayıp vergi almakla meşgul olmuşlardır. Halka eziyet ederek gerçek yüzlerine göstermeye başlayan Bolşeviklerin bu faaliyetleri bile halkı karşılarına almaya yeterli olmuştur.²²⁴

Brest-Litowsk antlaşmasının imzalanmasından sonra tamamen iç meselelere yönelen Bolşevikler, Kazan ve Ufa'da yer alan milli kuruluşlara saldırmaya başlamışlardır. İlk olarak Kazan Harbi Şura'sını dağıtan Bolşevikler, 25 Nisan 1918'de de Ufa Milli Meclisini yağmalamışlardır. Milli Meclisin ardından bütün milli gazete ve dergileri kapatan Bolşevikler, milli kurtuluş hareketinin öncülerinden bir kısmını tutuklamıştır. Bazıları ise saklanmak zorunda kalmışlardır. Bolşeviklerden kaçabilenler Ufa'da yeniden

²²¹ İshaki, A. (1938). "Millet Meclisinin Yirmi Yıllık Bayramı", *Yana Milli Yol*, (3), 2-3.

²²² Devlet, 1998, 245-246.

²²³ Devlet, 1998, 189.

²²⁴ Rasulov, A. (2017). *Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki İlişkiler (1917-1924)*. (Çev. A. Ünal). Ankara: Türk Tarih Kurumu. (Eserin Orijinali 2005'te yayımlanmıştır). 25.

örgütlenerek küçük bir milli idare oluşturmuşlardır. Ancak burada uzun süre kalamayacaklarından Kızılyar'a hareket etmiş ve orada bir dizi faaliyetler yürütmüşlerdir. Kızılyar'daki mülteci Milli İdare o dönemde Paris'te olduğu varsayılan Sadri Maksudi'nin yanına gidip Versay Sulh Konferansı'na katılmak üzere Ayaz İshaki'yi yola çıkarmıştır.²²⁵

Ayaz İshaki ise Kızılyar yolundan önce Uzakdoğu'ya gitmiş ve ardından da Avrupa'nın yolunu tutmuştur.²²⁶ 1917 İhtilaliyle birlikte eski günlerine dönme hayali kuran Kazan halkı, bu amacına asla ulaşamamıştır. İhtilalden uzun yıllar sonra kurulan Tataristan Cumhuriyeti, beklentilerden çok uzakta küçük bir muhtarlık mahiyetinde kalmıştır.²²⁷

Ayaz İshaki'nin toplanmasında öncülük ettiği ve alınan kararlara büyük tesiri bulunan Rusya Müslümanlarının İkinci Kurultayı, daha önce düzenlenen kongrelerden, alınan kararların kısa süreli de olsa uygulanması bakımından önem arz etmektedir. Bu kurultayda alınan siyasi kararlar sonucunda ilan edilen Muhtariyet, Ayaz İshaki'nin yıllardır verdiği mücadelenin bir ödülü olarak nitelendirilebilir. Muhtariyetin yok edilmesinden sonra bile mücadelesine mülteci bir idare altında devam eden İshaki, hizmetlerine devam etmek için memleketinden ayrılmış ve böylece muhaceret hayatı başlamıştır. Bir daha memleketine dönememiş ancak mücadelesini gurbette sürdürmeye devam etmiştir.

²²⁵ Taymas, 1966, 194-198.

²²⁶ Akış, 1979a, 305.

²²⁷ Öner. M. (1997). 'Şairini Bayrak Yapan Ülke: Tataristan'. *Yeni Türkiye*, 16 (97). 1499.

4. AYAZ İSHAKİ'NİN MUHACERET DÖNEMİ FAALİYETLERİ

Ayaz İshaki muhaceret yolculuğuna başladıktan sonra Almanya, Polonya, Finlandiya, Türkiye, Japonya gibi ülkeler arasında 1939 yılına kadar milli mücadelesini örgütlemek için faaliyet göstermiştir.²²⁸ 1939'da Hitler'in Polonya'ya saldırmasından sonra Polonya tarafından sınır dışı edilen İshaki, eserlerini ve arşivini bırakıp Türkiye'ye yerleşmiştir. Ömrünü milletin istiklal gayesine adanmış Ayaz İshaki hastalıktan güçsüz düşene kadar halkın milli duygularını canlı tutmak için mücadelesini sürdürmüştür.

4.1. Almanya –Türkiye - Polonya Üçgeninde Ayaz İshaki

1923 yılında Berlin'de Turan teşkilatını oluşturduktan sonra²²⁹ o dönem Maarif Vekili olan Hamdullah Suphi beyin Almanya'da zor şartlar altında yaşamasına engel olmak adına Türkiye'ye davet ettiği Ayaz İshaki, 1925 yılında Ankara'ya gelmiştir.²³⁰ Türkiye'deki milliyetçilik hareketinin önde gelen isimlerinden biri olan Hamdullah Suphi Tanrıöver'in, Avrupa'daki Türk liderlerin Türkiye'ye toplanması amacıyla yürüttüğü bu çalışma kapsamında Ayaz İshaki'nin yanında Sadri Maksudi Arsal, Fuat Toktarov, Abdullah Battal Taymas ve Zeki Velidi Togan da Türkiye'ye getirilmiştir. Bu çalışma sonucunda Rusya Müslümanlarının milli direniş hareketinin merkezi büyük ölçüde Türkiye'ye kaymıştır.²³¹

1925-1927 yılları arasında kaldığı Türkiye'de hayatını devam ettirmek için Türk Yurdu dergisinde yazılar yazmıştır. Türk Yurdu dergisinde Türk halklarının birliği, Latin harflerinin kabulü ve Türk kadınlarına verilen haklar konusunda makaleler yazan İshaki,²³² Vakit gazetesinde Türk Zümreleri Harsta ve Medeniyette birleşmek adlı makalelerini yayınlamıştır.²³³ Mayıs 1925 ile Şubat 1926'da Türk Yurdu dergisinde Ruslar Arasında Yeni Bir Fikir Cereyanı, Şimal Türklerinde Tiyatro, Yüksek Türk Dili, Türk Kadını gibi makalelerinin yanı sıra Züleyha adlı eserini de yayınlamıştır.²³⁴

²²⁸ Zeyrek, Y. (2003). *Ali Akış Hayatı ve Faaliyeti*. Ankara: Neyir Matbaacılık, 74.

²²⁹ Matsunaja, 2004, 47.

²³⁰ S. Çağatay, 1979b, 277.

²³¹ Andican, A. (2020). *Cedidizmden Türkçülüğe Hariçte Türkistan Mücadelesi*. (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 171.

²³² Kanlıdere, 2019, 93.

²³³ Kanlıdere, 2019, 76.

²³⁴ Kanlıdere, 2019, 163-164.

Türkiye’de kaldığı dönemde Türk vatandaşlığına geçen Ayaz İshaki, Sovyetler birliği aleyhinde yazılar yazması sebebiyle Sovyetlerin Türkiye hükümetine yaptığı baskı sonucu bir uyarı almıştır. Bunun üzerine yeniden Avrupa’ya giderek 1928 yılında İdil-Ural Komitesini kurmuştur. Aynı zamanda yayın organı olarak Milli Yol (sonra Yana Milli Yol) dergisini çıkarmaya başlayan Ayaz İshaki, Sovyetlerden kaçarak Polonya’da yaşayan aydınlarla birlikte Promete hareketinin destekçisi olmuştur.²³⁵

Promete, Polonyalı devlet adamı Pilsudski tarafından kurulan ve 1926-1939 yılları arasında faaliyet gösteren bir bağımsızlık hareketidir.²³⁶ Polonya ve Rusya arasında uzun yıllardır süren ve Polonya’nın birkaç kez işgaliyle sonuçlanan iki ülke arasındaki mücadele sebebiyle Rusya’dan çekinen Pilsudski, benzer bir olayı yeniden yaşamamak için tek seçenek olarak Rusya’nın dağılması gerektiğini düşünüyordu. Bu amaca ulaşmak için gerekli olan şey ise Rus işgali altındaki milletlerin bağımsızlığını kazanmasıydı. Yani Rus hâkimiyetindeki milletlerin mücadelesi Polonya’yı doğrudan ilgilendiriyordu. Pilsudski’nin bu projesi bir süre mevcut Polonya hükümetleri tarafından rafa kaldırılmış ise de hükümetin bilgisi dışında bu proje canlı tutulmaya çalışılmış ve 1924 yılı içerisinde Rus hâkimiyetindeki milletlerin temsilcileriyle temaslar kurulmaya başlanmıştır.²³⁷

Promete teşkilatının yapısı incelendiğinde, Merkez Konseyi ağırlıklı olarak Polonya, Ukrayna, Gürcü, Azeri ve Kuzey Kafkasyalılardan oluşmakta idi. İdil-Ural, Türkistan ve Kırım temsilcileri ise Promete Genel Kurulu’nda yer alıyordu. 1927 yılında Polonya Hükümeti’nin daveti üzerine Varşova’ya gelen Ayaz İshaki’nin, Pilsudski ile görüşüp, Promete teşkilatı ve İdil-Ural hareketi arasında resmi bir antlaşma dahi imzalanmasına rağmen neden Merkez Konseyi’nde yer almadığı konusu, konseyde yer alan milletlerin Çarlıktan Sovyetler Birliği’ne geçişte kısa süreli de olsa tamamen bağımsızlık kazanmış olmalarından ya da Polonya’nın kendi güvenliği açısından coğrafi öneme göre sahip bölgelere öncelik vermesinden ileri geliyor olabilir.²³⁸

Rusya’nın mağduru olan milletlerin mücadelesi için destek veren Polonya, Promete hareketinin kurulmasını destekleyerek Paris’te 1926-1938 tarihleri arasında Fransızca olarak kesintisiz yayınlanan Promete dergisinin yayınlanmasına katkı sağlamıştır. Promete

²³⁵ Matsunaja, 2004, 47.

²³⁶ Kızır. E. (2016). “Promete Hareketi”, *Ötüken Dergisi*, (144), 132.

²³⁷ Andican, 2020, 175.

²³⁸ Andican, 2020, 180-181.

teşkilatında temsil edilen her grubun iki asil üyesi birliğe seçiliyordu. Ayaz İshaki, Mustafa Çokay, Cafer Seyit Ahmet, Mehmet Emin Resulzade hareketin önde gelen kadrosunda yer alıyordu. Promete, halkların kurtuluş hareketi olarak tasvir ediliyordu ve neredeyse Rusya'ya mahkûm olan bütün milletleri kapsamaktaydı.²³⁹ Promete hareketinde İdil-Ural Milli Merkezi'ni Ayaz İshaki temsil ediyordu.²⁴⁰

Promete hareketini en önemli mücadele aracı olarak basın faaliyetlerini seçmiş ve bir dergi çıkarıp dünya kamuoyunda Bolşevik karşıtı propaganda yapılması ve Rusya'ya karşı yanlarına müttefik çekmeyi amaçlanmıştır. Promete teşkilatının sözcüsü olacak olan bu derginin yanında Promete hareketindeki her teşkilatın kendi bünyesinde yayın organı çıkarmasını da desteklemiştir.²⁴¹

Paris'te Fransızca olarak yayınlanan Promete dergisinin yanı sıra Kırım Tatarlarının Emel, Türkistanlıların Yaş (Genç) Türkistan, Kazan Tatarlarından Muhammed Ayaz İshaki'nin yayınladığı Yana Milli Yol vb. dergiler de Promete hareketinin dergisiyle koordineli olarak yayınlanmıştır.²⁴²

Promete dergisinin ilk sayısı Kasım 1926'da, kapağında zincirlerinden kurtulup bir dağdan inmeye çalışan Promete figürü ve "Kafkasya (Gürcistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkas) ve Ukrayna Millî Kurtuluş Teşkilatlarının Yayın Organıdır" ibaresiyle çıkmıştır. Bu ibareye 1927 sonlarından itibaren Türkistan Milli Birlik hareketinin de Promete'ye katılmasıyla Türkistan Milli Birliği de eklenmiştir.²⁴³

Promete dergisinin maddi kaynağı Pilsudski tarafından kurulan ve prometeciler ve araştırmacıları tarafından Pilsudski Fonu olarak adlandırılan bir kaynaktan sağlanmıştır.²⁴⁴

Ayaz İshaki, 1931 yılında Promete dergisinin 52. Sayısında 'Kızıl Haç ve Bolşeviklerin İki Yüzlülüğü' başlıklı yazısında; Sovyetlerin Müslümanlara yaptığı zulme karşı bir protesto kampanyası başlattığını ve sonuç olarak Papa'dan destek aldığını dile

²³⁹ Hıdıraliyev, D. (2001). *Mustafa Çokay Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri*. (Birinci Baskı). Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 104-105.

²⁴⁰ Akış, 2002, 28.

²⁴¹ Andican, 2020, 182.

²⁴² Mühlen, P. V. Z. (1984). *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*. (Çev. E. B. Özbilen). Ankara: Mavi Yayınlar. (Eserin orijinali 1971'de yayımlandı), 20-21.

²⁴³ Andican, 2020, 183.

²⁴⁴ Andican, 2020, 187.

getirmiştir. Ayaz İshaki'nin bu mücadelesi sonucunda Bolşevikler tarafından kapatılan bazı camilerin yeniden açıldığı ve Solovski'ye sürülen din adamlarının serbest bırakıldığını ifade etmiştir. Ancak Bolşevikler bu duruma sadık kalmamış ve İdil-Ural Komitesini karalayıcı kampanyalar başlatmıştır.²⁴⁵

1928 yılında Varşova'da İdil-Ural Bağımsızlık komitesinin kuran Ayaz İshaki, bu komitenin tüzüğündeki maddelerle milliyetçi çizgisini ortaya koymuştur. Birinci maddede komitenin amacını İdil-Ural'ın bağımsızlığı için sonuna kadar çalışmak olarak belirlemiştir. Onuncu maddede ise Türkiye Cumhuriyeti, diğer Türk kavimleri ve Türklük zararına çalışanların Başkanlık Divanı tarafından komite üyeliğinden çıkarılacağı beyan edilmiştir.²⁴⁶

1929 yılına gelindiğinde Türkiye merkezli olarak faaliyet gösteren Türkistan Millî Birliği (1927'den önce Türkistan Azadlık Cemiyeti)²⁴⁷ ile İdil-Ural Milli Merkezi adına Ayaz İshaki ve Kırım temsilcileriyle birlikte ortak mücadele etmeyi amaçlayan bir protokol imzalanmıştır.²⁴⁸ Türkistan adına Mustafa Çokay, Ahmet Naim ve Tahir Şakir, İdil-Ural adına Ayaz İshaki ve Lebib Selim bey ve Kırım delegelerinin katılamaması sebebiyle onlar adına da yine Ayaz İshaki temsilci olarak bulunmuştur. Tüm katılımcıların imzaladığı protokolde maddeler şu şekildedir:

1. Harici siyasette birlikte hareket etmek zaruridir ve bu yüzden genel bir delege heyeti kurulmalıdır. Heyete delege seçimi her merkezin kendi kararına bırakılacaktır. Bu delegeler istedikleri bölgelerde yaşayabilirler ancak yılda en az iki defa toplanmalıdırlar. Bu delegeler bulundukları bölgede üç merkezi de temsil hakkına sahiptirler ve her merkez gerekli gördüğü takdirde yeni delegeler seçebilir. Çeşitli merkezlere gönderilmek için ikinci dereceden delegeler seçilebilir ancak bu delegeler üst seviyenin çizdiği yolda ilerlemelidirler.
2. Her merkezin sahip olduğu yayın organı diğer merkezlerin menfaatlerine yönelik yayınlar yapacaktır ve Paris veya Cenevre gibi merkezi bir yerde, delegeler tarafından ayda bir ya da iki haftada bir olmak üzere menfaatleri korumak amaçlı bir yayın organı gereklidir.

²⁴⁵ İshaki, A. (1931). "Pelerins Rogues Ou La Duplicite Des Bolcheviks". *Promethee*, (52). 21-22

²⁴⁶ Özkan, 1996, 461.

²⁴⁷ Andican, 2020, 219.

²⁴⁸ Andican, 2020, 239.

3. Kırım'ın tabii sınırları, İdil-Ural'ın Sura Nehri başlangıcından döküldüğü yere kadar ve Simbir şehri yakınlarından İdil Nehri ile Hazar Denizi'ne kadar sınır kabul edilmiştir. Türkistan'ın sınırları eski Rusya ile komşu devletlerin hududu olarak kabul edilmiş ve temsil edilen devletlerin sınır sorunları varsa, üç merkez de sınır konusunda birbirlerini destekleyeceklerdir. Şeklinde yer almıştır.²⁴⁹

1939 yılında imzalanan Moskova-Alman anlaşması ile Ayaz İshaki'nin ve Promete hareketinin faaliyetleri durdurulmuş, Yana Milli Yol dergisi Alman Hükümetinin emriyle kapatılmıştır.²⁵⁰ 1 Eylül 1939 tarihinde Alman ordularının Polonya'ya girmesinden kısa bir süre sonra da Rusya'da Polonya'yı işgale başlamıştır. Bu durumun akabinde Polonya Hükümeti ivedilikle Promete yöneticilerinin ülke dışına çıkarılmasına karar vermiştir. 1940 Mayıs ayında son sayısını çıkarmış ve Paris'in bu tarihlerde işgal edilmesiyle Promete dergisinin yayın hayatı sona ermiştir.²⁵¹

Almanların politikası sonucu Polonya'dan çıkmak zorunda kalan Promete teşkilatı ve Ayaz İshaki bir süre Romanya'ya sığınmıştır. Buradan ayrıldıktan sonra önce Türkiye'ye sonra Paris'e giden Ayaz İshaki, nihayet 1940 sonlarında tekrar Türkiye'ye dönerek İstanbul'a yerleşmiştir.²⁵²

Türkiye'ye yerleştikten sonra bir kere Promete'nin devamı niteliğindeki Paris Bloğu'nun daveti üzerine 1953 yılında bir kongreye katılmak üzere Münih'e giden Ayaz İshaki, ABD'nin Rusya politikasını beğenmemesi üzerine İstanbul'a dönmüştür. Münih'te dört ay kaldığı bu gezisi İstanbul'dan son çıkışı olmuştur.²⁵³

Ayaz İshaki İstanbul'da kaldığı dönemde 27 Ağustos 1945 tarihinde Sovyetlerin Doğu Asya'da yaşayan İdil-Urallılara karşı büyük bir katliam hazırlığında olduğunu Ankara'daki büyükelçilik vasıtasıyla İngiliz Hükümetine bir mektup yazarak iletmiştir. İshaki'nin bu mektubu araştırılıp bilgilerin doğruluğu teyit edilince derhal

²⁴⁹ Andican, 2020, 630-631.

²⁵⁰ Ufalı, 1955, 117.

²⁵¹ Andican, 2020, 343-344.

²⁵² Ülküsal, M. (1979). "Ayaz İshaki İdilli", T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 313-315.

²⁵³ Akış, 2002, 57-58.

harekete geçilmiştir ve Sovyet yönetimine teslim olmayı bekleyen askerler kurtarılmıştır.²⁵⁴

Memleketinden uzakta uzun bir muhaceret hayatı geçiren Ayaz İshaki, bu dönemde bile milletin bağımsızlığı için mücadele etmeyi sürdürmüştür. Hürriyet yolunda yorulmak bilmeyen bir kahraman olan İshaki, bitmek tükenmek bilmeyen enerjisiyle çalışmalarına yılmadan devam etmiştir. İkinci vatanı olarak gördüğü Türkiye’den Sovyetlerin baskıları sonucu çıkarılmak zorunda kalmasına rağmen küsmemiş ve mücadelesine devam etmiştir. Rusya’nın baskıcı politikalarının etkisi altında kalan bütün kavimlerle ittifak kurmuş ve hedefe birlikle ulaşmaya çalışmıştır.

4.2. Doğu Asya Seyahati

1931 yılından 1932 Mart ayına kadar Orta Doğu ülkelerinde temaslarda bulunan Ayaz İshaki, İdil-Ural Bölgesini temsilen Kudüs’te düzenlenen Bütün Dünya Müslümanları Kurultayı’na katılmıştır. Bu seyahati süresince Suriye, Lübnan, Mısır ve İtalya gibi ülkelerde bulunan İshaki, Papa ile görüşüp Rusya Müslümanlarının durumunu izah eden mektubu kendisine takdim etmiştir.²⁵⁵

Ayaz İshaki’nin seyahatine konu olan Doğu Asya kavramının içerisindeki ülkeler Rusya Müslümanlarının iki göç dalgası halinde gelip yerleştikleri Kore, Japonya, Çin ve Mançurya’dan ibarettir. Birinci göç dalgası 1901-1902 yıllarına tekabül eden Rusların inşa ettiği Doğu Çin Demiryolu’nun inşası esnasında, ikincisi ise Rusya’da Bolşeviklerin iktidarı ele almasından sonra 1920-1922 yıllarında gerçekleşen göç dalgasıdır. Bunlara ek olarak Milli İdare üyelerinden Bolşeviklerin ellerinden kurtulmayı başaranların bir kısmı da bu bölgelere yerleşmişlerdir.²⁵⁶

Ayaz İshaki’nin Doğu Asya istikametinde yirmi dört gün kadar devam eden vapur yolculuğunun ardından ayak bastığı ilk yer 2 Ekim 1933 tarihinde Çin’in Şangay kenti olmuştur. Şangay’da, göç dalgasıyla gelen muhacirlerin beş kişiyle oluşturduğu ve

²⁵⁴ Bilgin, M. S. (2006). ‘‘İkinci Dünya Savaşı Sonrası Uzak Şark Türklerinin Sovyet Esareti Altına Düşmesi ve Ayaz İshaki’nin Siyasi Mücadelesi’’. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (160), 166-168.

²⁵⁵ Çetin, Ç.Z. ve Yılmaz H. (Editörler). (2009). *Ayaz İshaki Hikâyeler Seçmeler*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 13.

²⁵⁶ Agay, H. (1979). ‘‘M. Ayaz Bey’in Uzak Doğu’daki İçtimai Faaliyetleri’’, T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 53-55.

İshaki'nin ziyaretine kadar yaklaşık yüz elli üyeye ulaşan Milli İdare, buradaki İdil-Ural halkının kültürünü koruma yolunda faaliyetler göstermiştir. Ayaz İshaki Şangay'da Türk dünyası hakkında konferans vermiş ve halkın köklerinden kopmadığı gözlemlemiştir. İshaki'nin Şangay'dan sonraki durağı Japonya'nın Kobe şehri olmuştur. 13 Ekim 1933'te Kobe şehrine ayak basan Ayaz İshaki, 18 Ekim'de Kobe Gençler Cemiyeti ve cemiyet işlerinde aktif olan hanımların düzenliği toplantıda Türk-Tatar milliyetçiliğini güçlendirme, ana dilde eğitim, bağımsız mücadelesi ve milli kuvvetlerin ittifakı konularında konuşmalar yapmıştır.²⁵⁷

Kobe'de bir süre kaldıktan sonra Japonya'nın bütün şehirlerini ziyaret etme gayesiyle yola çıkan Ayaz İshaki'nin sonraki durağı Tokyo olmuştur. Burada da milli işlerle ilgilenip konferanslar vererek milli bir merkez kurma fikrini halka aktarmıştır. Ayaz İshaki'nin direktifleri doğrultusunda milli cemiyetler kurulmuştur.²⁵⁸

İshaki'nin anlattıklarına göre 1933 yılında Tokyo'da bulunduğu sıralarda İmparator Hirohito'nun kardeşlerinden Çiçibu ile görüşmüş ve Çiçibu'nun İdil-Ural siyasetini dinledikten sonra kendisine teklif edilen rüşveti kabul etmeyerek işbirliği teklifini reddetmiştir.²⁵⁹

Ayaz İshaki'den önce Başkurt Muhammed Kurbanaliyev Japonya'ya gelmiş ve bölgede aktif bir siyasete girişmişti. 1920 yılında Japonya'ya sığınan Kurbanaliyev, Ayaz İshaki'nin Japonya'ya gelmesinden rahatsız olmuştur. İkili arasındaki husumet fikir ayrılıklarından ileri gelmektedir. Her ikisinin de Sovyet karşıtı olmasına rağmen Ayaz İshaki'nin Türkiye merkezli bir siyaset gütmesine karşılık Kurbanaliyev ise Sovyetlere karşı Beyaz Ruslarla ittifak yapma taraftarı olmuştur. Kurbanaliyev'in biz millet olarak Rus, din olarak müslümanız söylemi Ayaz İshaki'yi çok rahatsız etmiştir. Ayaz İshaki 1938 tarihli yazısında Kurbanaliyev'i millî hain ve kışkırtıcı ilan etmiştir. Kurbanaliyev tarafının suçlaması ise İshaki'nin vaktiyle sosyalist görüşü benimsemesidir.²⁶⁰

İkili arasındaki Japonya'daki ilk ciddi tartışma, Tokyo'da eğitimi sırasında şehit olan Türk Deniz subayı olan Cavit Bey'in cenaze töreni meselesinde çıkmıştır. Kemalist

²⁵⁷ Güngör, 1994, 15-16.

²⁵⁸ Agay, 1979, 57.

²⁵⁹ Akış, 2002, 20.

²⁶⁰ Kanlıdere, 2019, 134-135.

bir subay olması gerekçesiyle Kurbanaliyev taraftarları cenazeye katılmazken Ayaz İshaki ve taraftarları cenaze merasimine katılmışlardır. Daha sonra Ayaz İshaki'nin düzenliği 11 Şubat 1934 tarihli bir toplantı, Kurbanaliyev ve taraftarlarınca basılmıştır ve Ayaz İshaki dövülmüştür. Bu olay ikili arasındaki ilişkileri tamamen koparmıştır.²⁶¹ 1934'te Tokyo'daki gençler tarafından Harbin'e gönderilen mektuba göre bu olayın amacının basılan toplantıda kurulan İdil-Ural Türk Tatar Cemiyeti'nin kurulmasına mani olmak olduğu belirtilmiştir. Yine mektuba göre Kurbanaliyev 1917'deki Birinci Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nda halk tarafından kovulmuş bir zattır.²⁶²

Amerikan İstihbarat Teşkilatına göre, Kurbanaliyev hakkındaki önemli bir husus ise, Japonya'nın islam politikaları konusunda kullandığı bir maşa olarak kullanıldığıdır. Kurbanaliyev'in güçlenmesini sağlayan, Japonya, Çin ve Rusya'daki Türkleri ayaklandırarak Japonya etrafında birleşmelerini amaçlayan Japon milliyetçilerdi. Amaçlarına ulaşmak için kullanmayı düşündükleri ise İdil-Ural Türkleriydi.²⁶³

23 Şubat 1934'te Ayaz İshaki Tokyo kentinde İdil-Ural Türkleri Kültür Merkezini kurmuş ve bu merkez vasıtasıyla kültürel gelişim ve sosyal yaşamın hareketlenmesini amaçlamıştır. İshaki bu amaç doğrultusunda Nagoye, Kumamoto ve Kobe kentlerinde de merkezler kurmuştur. 9-12 Mayıs 1934 tarihinde Kobe'de Birinci Kurultay düzenlenmiş ve burada Japonya'daki Tatarların Milli idaresinin oluşturulması ve Doğu Asya'daki Tatarların genel kurultayını gerçekleştirme kararı alınmıştır. Bunlara ek olarak Tatarların yerli halk ve yönetim ile iyi ilişkiler kurması, gazetelerin aktif olması, Doğu Asya'daki Tatarların kitaplarındaki konuların ortak hale getirilmesi, Sovyetlere karşı tüm Tatar Türklerinin desteklenmesi, mescit açılması ve kabristanın kontrol altına alınması kararları çıkmıştır.²⁶⁴ Kurultayda alınan kararları uygulamak için 21 üyeden oluşan bir heyet belirlenmiştir. Bunun yanında dini konular için üç kişilik, mali işler için on bir kişilik bir heyet tertip edilmiştir.²⁶⁵

²⁶¹ Dündar, A. M. (2011). "Japon Resmi Belgelerine Göre Ayaz İshaki ve Japonya'daki Faaliyetleri". *Türk Yurdu*, 31 (287), 102.

²⁶² Ağı, E. (1979). "Ayaz İshaki Cenapları", T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Ağay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 61-62.

²⁶³ Dündar, A.M. (2007). "Tokyo Mahalle-i İslamiyesi ve Molla Muhammed Gabdulhay Kurbangali", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara: 1219-1220.

²⁶⁴ Matsunaja, 2004, 49-50.

²⁶⁵ Uralgiray, Y. (1979). "Muhammed Ayaz İshaki". T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Ağay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s.102.

Ayaz İshaki 22 Ağustos 1934 tarihinde Mançurya'ya bağlı Harbin kentine geldikten sonra 26 Ağustos'ta Avrupa'daki Tatarların durumu, 1 Eylül'de Sovyet hâkimiyetindeki Tatarların durumu ve İdil-Ural harekâtı hakkında bir dizi konferanslar vermiştir. 11 Eylül tarihli toplantıda Harbin'deki Tatarlarla görüşüp Harbin Tatar Müslümanlarının Dinsel Aydınlanma Cemiyeti adındaki merkezin ismini Harbin İdil-Ural Kültür Cemiyeti olarak değiştirmiştir. Ardından Mukden ve Haylar'da temaslarda bulunmuştur.²⁶⁶

3 Ekim'de Harbin Milli ve Dini İdaresini toplayan Ayaz İshaki, 8 Ekim'de Harbin'den Haylar'a gelmiştir. Kazan'ın 1552'de Ruslar tarafından zaptedilmesinin tarihi olan 13 Ekim milli yas günü ilan edilmiş ve Ayaz İshaki, İdil Ural hakkında bilgilerden oluşan konferanslar vermiştir. 23 Ekim'de Haylar'da bulunan Moğol ilerigelenleriyle bir toplantı düzenleyen Ayaz İshaki, Moğollar ile tarihi birlikteliklerinden ve Rusya karşısında ittifak kurmanın gerekliliklerinden bahsetmiştir. Haylar'da bulunduğu süre zarfında Moğol, Mançu ve Japon yetkilileriyle birkaç kez daha görüşme yapan Ayaz İshaki, bölgedeki tüm cemiyetler ile işbirliği antlaşmaları yapmıştır. 18 Kasım'a kadar Haylar'da çeşitli konferanslar veren Ayaz İshaki, 18 Kasım'da Genel Kurultay için Mukden'e yola çıkmıştır.²⁶⁷

Ayaz İshaki Doğu Asya'daki bütün Tatar muhacirlerin yaşadıkları bölgeleri ziyaret ettikten sonra 4 Şubat 1935 tarihinde Doğu Asya Tatarlarının 17 cemaatinin 41 azasının katılımıyla Doğu Asya Genel Kurultayını düzenlemiştir. On gün devam eden kurultayda Doğu Asya Tatarlarının Milli Kültür Merkezi'ni kurma kararı alınmıştır. Bu merkezde dinî, malî ve eğitim işleri olmak üzere üç şube kurulmuş ve buna ek olarak merkeze bağlı bir neşriyat birimi oluşturma kararı alınmıştır. Neşriyat bölümü Milli Bayrak adlı haftalık gazeteyi neşretmeye başlamıştır.²⁶⁸

Ayaz İshaki'nin başkanlığında gerçekleştirilen bu kongrenin temel amaçları bir merkez oluşturarak ortak faaliyetler yürütmek, eğitim sistemini geliştirerek gazetecilik faaliyetlerini artırmak, bölge yönetimiyle iyi ilişkiler kurmak, Türkiye ve Türkiye tarihini daha yakından tanımaya yönelik çalışmalar yapmaktır.²⁶⁹

²⁶⁶ Matsunaja, 2004,50.

²⁶⁷ Güngör, 1991, 20-21.

²⁶⁸ Akış, 2002, 21.

²⁶⁹ Matsunaja, 2004, 50.

Ayaz İshaki Doğu Asya seyahatini 7 Mart 1935'te Çin'e bağlı Şangay limanında sonlandırmış ve 2 Mayıs 1936'da Berlin'e ulaşmıştır. Berlin'e gelmeden önce, birincisi Paris'teki ildeşlerine ve ikincisi de bütün mahkûm milletlere olmak üzere iki konferans vermiştir.²⁷⁰

Sonuç olarak iki yıldan fazla bir süre bulunduğu Doğu Asya'da, bölgede yaşayan Tatarların terakkisi için sayısız konferans vermiştir. Bölgedeki tüm muhacir Tatarları bir çatı altında toplayıp, aynı maarif sistemi ve aynı milli duygular altında toplamayı amaçlamış, milli bir gazete çıkarılmasını sağlayarak halka önderlik etmiştir. Sovyet hâkimiyetindeki İdil-Urallılar hakkında bilgiler vermiş ve kökleriyle bağlantılarının kopmasını engellemeye çalışmıştır.

²⁷⁰ Güngör, 1994, 25-26.

5. AYAZ İSHAKİ’NİN FİKİRLERİ VE ÇAĞDAŞLARININ GÖZÜNDEN AYAZ İSHAKİ

5.1. Türk Birliği Hakkındaki Fikirleri

Rusların egemenliği altına girdiklerinden beri büyük bir asimilasyon politikasına maruz kalan Rusya Müslümanları, kurtuluşu millileşme hareketinde aramışlardır. Kurtuluş mücadelesinin fikrî temelini oluşturan aydınlar millî hareketlenmelerle birlikte Türkçülük fikrinin gelişmesini sağlamışlardır. Türk birliği konusunda faaliyet gösteren aydınlardan biri de şüphesiz Kazanlı Muhammed Ayaz İshaki olmuştur.

Ayaz İshaki’ye göre Rusya Müslümanları büyük zorunluklar dışında her zaman Türkiye’nin yanında olmuşlardır. I. Dünya Savaşı sırasında Türkiye ile savaşmak zorunda kalan Rus ordusundaki Rusya Müslümanları çoğu zaman bilerek esir düşmüşlerdir ve Ruslara esir düşen Türklere ise kardeş muamelesi yapıp iyi davranmışlardır. Zaten Rus ordusunda Türklere karşı savaşan asker zorunlu olarak bu mücadele içerisine girmişlerdir. Türkler arasındaki bu bağın aynı dine mensup olmalarından çok millî duygulardan kaynaklı olduğunu da açıkça dile getiren Ayaz İshaki, Rusya Müslümanların, Türkiye Türklerinden daha birlik yanlısı olarak gördüğünü söylemiştir. Buna gerekçe olarak ise Rusya’daki Türklerin birliklerini kendi başlarına muhafaza edemeyecek güçte olduklarını anlamalarına, Türkiye Türklerinin ise böyle bir korku içerisinde olmamalarına bağlamıştır. Türkiye’de yetişen aydınların özellikle Meşrutiyet döneminde Rusya Türkleri ile alakadar olmadıklarını, yalnızca Türk Yurdu dergisinin Rusya’da takip edildiği, desteklendiği ve bunun da I. Dünya Savaşı’na kadar sürdüğünü dile getirmiştir. Ayaz İshaki, 1925 yılı Aralık ayında Vakıf gazetesinde yazdığı “Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek” başlıklı makalesinde siyasi bir birlik değil, kültürel bir birliğe vurgu yapmıştır.²⁷¹

Türk birliğini gerçekleştirmek için ortak bir Türk dili meydana getirilmesi gerektiğini düşünen Ayaz İshaki, bu konuda 1925 yılında Türk Yurdu’nda “Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Vücuda Gelmesi Mümkün Müdür?” başlıklı bir makale yayınlamıştır. Ayaz İshaki bu yazısında Fransız, Alman ve Arap dillerini örnek göstererek farklı şive ve lehçelere sahip olmalarına rağmen umumi bir dilin var olduğunu

²⁷¹ Kanlıdere, 2019, 75-78.

söylemiştir. İshaki'ye göre eğer böyle bir dil birliği kurulabilir ise kültürel bir birliğin sağlanması kolay bir hale gelecektir. Ayaz İshaki'nin bu görüşü, İsmail Gaspıralı tarafından yıllar önce ortaya atılan dil birliği konusuyla da paralellik gösteriyordu.²⁷²

Ortak bir Türk dilinin oluşması için bir merkezin gerekliliğini savunan Ayaz İshaki, Bolşeviklerden önce ilim merkezi olarak nitelendirdiği Kazan'ın Bolşeviklerin müdahalesinden sonra bu çizgiden uzaklaştığını söylemiştir. Türkiye'de ise öncelikli olarak merkez nokta olarak gördüğü İstanbul'un, İstiklal Mücadelesi döneminden başlayarak giderek bu çizgiden uzaklaştığını ve merkez kabul edilecek noktanın Osmanlıcılığın etkisinden uzakta olması için İstanbul'dan olabildiğince uzakta Ankara yahut daha doğuda Sivas veya Erzurum olması gerektiğini söylemiştir. Böylelikle Azerbaycan'a ve Türkistan'a hem mesafe hem de ruh olarak daha yakın olacağını dile getirmiştir. Ortak kullanılacak dilin hangisi olacak sorusuna ise öncelerde düşündüğü Kazan Tatarcası ve Osmanlı Türkçesi fikrinden Rusya'da gelişen radikal olaylardan sonra böyle bir ikilik yaşanmasının gereksiz olduğunu ve artık Türkler arasında yalnızca bir edebi dil olmasının ve bunun da Türkiye'de geliştirilmesi gerektiğini söylemiştir.²⁷³

Ayaz İshaki, meydana getirilecek merkezde yapılması gereken çalışmaları şu şekilde dile getirmiştir:

1. Yeni terimleri Türkçeleştirecek ilmi bir akademi oluşturulmalı,
2. Bütün Türk topluluklarından uzmanlar getirilerek kapsamlı bir sözlük oluşturulmalı,
3. Yayın faaliyetleri için bir kurul oluşturulmalı ve bu kurul kültürel yayınlar yapmalı,
4. Türk Yurdu gibi halkın terakkisine çalışacak bir gazete yayımlanmalı,
5. Tüm Türk toplulukları tarafından anlaşılabilir tarih ve coğrafya kitapları hazırlanmalı,

²⁷² Şahin, S. (2018). *Ayaz İshaki'nin Hayatı ve Fikirleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 76.

²⁷³ Kanlıdere, A. (2012). "Ayaz İshaki (1878-1954) ve Türkiye'de Türkçülük Fikrinin Evrimi". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (27), 100-102.

6. Türkiye Cumhuriyeti, bağımsız tek Türk topluluğu olarak soydaşlarının haklarını gözeten çalışmalar yapılmalıdır. Böylelikle de siyasi birliğe zemin hazırlanmış olacaktır.²⁷⁴

Ayaz İshaki, Türk birliğinin önündeki engelleri ‘‘Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler’’ başlığıyla 1925 yılında vakit gazetesinde yayınlanan makalesinde sıralamıştır ve Türk birliğinin yalnızca Cengiz Han döneminde sağlandığını dile getirmiştir. Ayaz İshaki’ye göre Türk birliğini sağlamak yolundaki engeller:

1. Uzak Mesafe,
2. Kabileler arası mücadele ve bağnazlık,
3. Lehçe ve şive farkları,
4. Siyasi ve iktisadi çıkarlar,
5. Din ve mezhep farkları,
6. Ortak bir düşmanın olmaması²⁷⁵ şeklinde sıralanmıştır.

Türk birliği yolundaki bu engellerin ortadan kalkacağını düşünen Ayaz İshaki, Türk toplulukları arasındaki mesafenin uzak olması sorununun gelişen toplumda basın, yayın, edebiyat ve tiyatronun yayılması vasıtasıyla tamamen ortadan kalkmak üzere olduğunu söylemiştir. Kabileler arası mücadele konusunda ‘‘Tatar-Başkurt’’ sorununu örnek göstererek, bu tarz problemlerin düşmanlar tarafından ortaya atıldığının fark edildiğinde böylesine tartışmaların yaşanmayacağını düşündüğünü söylemiştir. Lehçe ve şive farklılıklarının çözümü için önerdiği kurulun çalışmalarıyla da bu sorunun halledileceğine inanmıştır. Siyasi ve iktisadi çıkarlar sorunu hakkında Finlandiya, Estonya ve Polonya’nın Rusya’dan ayrılışını örnek göstererek millî çıkarlar uğruna menfaatlerden vazgeçilebileceğini söylemiştir. Mezhep farklılıkları konusunda zaten Türklerin çoğunluğunun sünnî olduğunu ve mezhepsel çatışmaların artık yok olduğunu ve bu konunun da birlik yolunda engel olmayacağını dile getirmiştir. Ortak düşman konusunda ise milletlerin harekete geçmesi için bir düşmanın tetikleyici unsur olması gerektiğini söyleyerek Çin ve Rusya’yı Türk ırkının ortak düşmanı kabul etmiştir.²⁷⁶

²⁷⁴ Kanlıdere, 2019, 70-71.

²⁷⁵ İshaki, A. (1925). ‘‘Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler’’. *Vakit*, Nr. 2898. 3.

²⁷⁶ Kanlıdere, 2019, 79-81.

Ayaz İshaki'nin bu fikir ve önerileri karşısında birtakım itirazlar ve karşıt görüşler oluşmuştur. Vakit gazetesi yazarlarından Ali Haydar Emin ile Ayaz İshaki arasında tartışmalar yaşanmış ve iki yazar da görüşlerini gazeteler aracılığıyla dile getirmiştir. Ali Haydar Emin, uzaklık meselesi hakkında Azerbaycan'ın Türkiye ile birleşme ihtimali varken bunu yapmamasını öne sürerek Ayaz İshaki'nin Türk birliğine engel hususlardan saydığı nedenleri çürütmeye çalışmıştır. Ali Haydar Emin, Türk topluluklarının bir arada olmamasını idealsizliğe ve cehalete yormuş ve Türkler arasında oluşturulacak bir birliğin yalnızca dilde sağlanacağını öne sürmüştür. Bu yüzden yalnızca dil birliği konusunda çalışmalar yapılması gerektiğini söylemiştir. Daha sonra bu tartışmalara dâhil olan Mehmet Emin Resulzade ise Ayaz İshaki'nin tarafında yer almış ve Ali Haydar Emin'in görüşlerinin cahilliğinden kaynaklı olduğunu söylemiştir. Diğer Türk topluluklarının Türkiye'ye bağlı olduğunu dile getirerek Ali Haydar Emin'i Türk Dünyası'nı öğrenmeye teşvik etmiştir.²⁷⁷

Hayatı boyunca Türk milletinin terakkisi için çalışan Muhammed Ayaz İshaki, bu yolda birlikte hareket etmenin gerekliliğini fark ederek ittifak çalışmalarında hep ön saflarda yer almıştır. Bizzat yaşadığı asimilasyon politikasının etkisiyle, ırkının önemini ve birlikte hareket etmenin gerekliliğini fark etmiştir. Türk birliğinin siyasi olarak değil kültürel olarak sağlanması gerektiğine ve bu hedefin ulaşılabilirliğine inanan Ayaz İshaki, bu konuda yapılması gerekenleri ve engel teşkil edebilecek durumları açıkça belirterek bu konuda da mücadelesini sürdürmüştür.

5.2. Dilde Sadeleşme Konusundaki Fikirleri

Ayaz İshaki'nin edebi eserleri başlıklı bölümde de bahsettiğimiz üzere Ayaz İshaki, halk için sanat görüşünü benimsemiştir ve eserlerinde ahenk unsuru barındırmak yerine daha sade bir dille halka bilgi vermeyi amaçlamıştır.

Ayaz İshaki, II. Meşrutiyet döneminde de Türkiye'de dilin sadeleşmesi konusunda görüş bildirmiş ve dilde sadeleşme konusunun en büyük destekçilerinden birisi olmuştur.²⁷⁸

²⁷⁷ Kanlıdere, 2012, 114-116.

²⁷⁸ Demir, A. (2016). "Ayaz İshaki ve Türk Dilinin Sadeleşmesi Sorunu: Yeni Lisan Hareketi Öncesinde Kazan – İstanbul Hattında Bir Erken Entelektüel Tartışma (1909)". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13 (1). 8-9.

Ayaz İshaki, edebiyatı toplumu aydınlatmak için bir araç olarak görmüş ve kullanmıştır. Halka hizmet etmeyi amaçlayan herkesin de halkın anlayacağı bir dille yazmaları gerektiğini savunmuştur. Arapça ve Farsçadan sıyrılmış millî bir dil kullanılmasının Türk dilinin gelişimi ve milli kimlik açısından faydalı olacağı görüşünü savunan Ayaz İshaki, bu konudaki haklılığını pekiştirmek için Tatar Türkleri hakkında bilgiler vermiştir. Ayaz İshaki'ye göre Tatarlarda edebi dil ile sade dil arasındaki çatışmalar sona ermiş ve sade dil kullanımında karar kılınmıştır. Yani Kazan'da köylü de şehirli de okuduğu yazıyı anlayabilmektedir. İshaki bu konuyu sadece bir dil meselesi olarak değil, Türk milletinin geleceğini etkileyecek bir husus olarak görmektedir.²⁷⁹

Türk dilinin sadeleşmesi konusunda, edebi lisan taraftarı olan Süleyman Nazif ve Ali Nusret'e karşı çıkan Ayaz İshaki, kendilerinin halkın tarafında olduğunu ve görevlerinin halkı bilinçlendirmek olduğunu söylemektedir. Bunun için ise Anadolu Türklerinin anlayacağı sadelikte bir dille yazılar yazmak gerektiğini savunmuştur. Eğer halka hizmet etmek amaçlanıyor ise, dilin Farsça, Arapça, Fransızca ve Rusça sözcüklerden arındırılmış olarak saf bir Türkçe ile yazılması gerektiğini belirtmiştir. Ayaz İshaki, Sırat-ı Müstakim dergisinde "Lisan Meselesine Dair" başlıklı yazısında, Ali Nusret'in Türk dilinde ahenk sağlamak için Arapça ve Farsça kelimeler kullanılması gerekir sözüne alaycı bir şekilde cevap vermiştir: Türk dilinin ahenginin sağlanması için başka dilde sözcükler kullanılması yalnızca sizin görüşünüz olabilir, bazı kelimelerin karşılığı olarak Farsça ve Arapça tabirler kullanılsa bile bunlar yalnızca misafir olarak kullanılmalı yani kalıcı olmamalıdır demiştir. Yine Ali Nusret'in dil ne kadar sade olursa olsun halkın yine anlayamayacağı söylemine cevaben ise, siz halk için kitaplar yazıp konferanslar verdiniz de halk mı anlamadı? Demiştir ve Ali Nusret'in 1440 kelime içeren bir yazısında yalnızca 368 adet Türkçe kelime kullandığını söylemiştir.²⁸⁰

Türk dilinin sadeleşmesi tartışmalarında halk için edebiyat yapılması taraftarı olan Ayaz İshaki bu konuda da milleti için mücadele etmiştir. Edebiyat onun için sadece bir araçtır. Asıl amaç her zaman milletin yükselmesidir. Yabancı sözcüklerle harman edilmiş bir yazı yerine sade bir Türkçe kullanmak onun için hem halkın anlaması açısından hem de Türk milletinin geleceği açısından büyük önem taşımaktadır.

²⁷⁹ Şahin, 2018, 89.

²⁸⁰ Levend, A.S. (2010). *Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. (Dördüncü Baskı). Ankara: Dil Derneği Yayınları, 308-309.

5.3. Latin Alfabesine Geçiş Konusundaki Fikirleri

Türk dünyasını ilgilendiren hemen hemen her konuda düşüncelerini açıklamaktan geri durmayan Ayaz İshaki her zaman milletin yararına olacağını düşündüğü hususları savunan görüşler beyan etmiştir. Bu konulardan birisi de o dönemde tartışılmaya başlanan Latin harflerine geçiş meselesidir. Ayaz İshaki bu konuda Türk birliğinin bozulmaması gerektiği görüşü üzerine tarafını seçmiş ve Arap harfleriyle devam edilmesi gerektiği konusunda görüş bildirmiştir.

Türkçü ekolle yetişen aydınlar, Arap harflerinin millî bir gelenek olduğunu ve değiştirilmemesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu görüşü desteleleyen kişiler arasında Ayaz İshaki'nin yanında Necib Asım, Fuad Köprülü ve Zeki Velidi Togan gibi isimler de yer almıştır. Ayaz İshaki'ye göre, Arap dilinin Türkçeyi karşılamakta zorlandığını doğrudu ancak Latin harfleri ile de bu sorun çözülemeyecektir çünkü Türkçeye Arapçadan birçok sözcük girmiştir ve bu yüzden büyük zorluklar yaşanacaktır. Latin alfabesinin tek olumlu tarafı ise teknik tarafıdır. Ayaz İshaki ayrıca Arap harflerinin tüm Türkleri birbirine bağlayan bir unsur olduğunu ve değişmesi halinde bu bağın kopacağını söylemiştir.²⁸¹

Ayaz İshaki, bu konu hakkında Türk Yurdu'nda kaleme aldığı "Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese" başlıklı yazısında Arap alfabesinin Türkler arasında millî bir kimlik kazandığını dile getirmiştir. Yüzyıllardır süregelen Türk edebiyatının eserleri, bir süre sonra Orhun ve Uygurların alfabesiyle yazılan eserler gibi yalnızca uzmanlar tarafından okunabilecektir. Yani alfabe değişikliği milletin bir dönemine balta vurmaktır gibidir ve millî kimliği zedeleyecek bir durumdur.²⁸²

Hangi Türk kavminde alfabe değişimi gerçekleşirse gerçekleşsin, her topluluğun alfabesi birbirinden farklı olacak ve yalnızca o topluluğa hitap eden eserler meydana gelecektir diyen Ayaz İshaki'nin görüşleri Latin alfabesine geçildikten yıllar sonra bile değişmemiştir. 1939 yılında Romanya'da yayınlanan Emel dergisinin Latin harflerine geçmesini şiddetle eleştirmiş ve bu durumu Bolşeviklerin kuyruğundan gitmek, davaya ihanet etmek olarak nitelendirmiştir.²⁸³

²⁸¹ Kanlıdere, 2019, 86-88.

²⁸² İshaki, A. (1926a). "Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese". *Türk Yurdu*, 3 (16). 432.

²⁸³ Kanlıdere, 2012, 119-120.

5.4. Türk Kadını Hakkında Görüşleri

Türk dünyasını ilgilendiren her konuda fikir beyan eden Ayaz İshaki, Türk kadınının özgürleşmesi konusunda da birtakım çalışmalar yapmıştır. Ayaz İshaki, edebi eserlerinde de kadınlara ve kadın haklarına sıklıkla yer verirken kadınlardan övgüyle bahsetmiş ve kadın haklarının destekçisi olunmuştur. Kadını hayatın merkezine koyan Ayaz İshaki, hiçbir zaman erkeklerin arkasında kalmalarını kabullenmemiş ve Türk kadınını güçlü ve üretken bir yapıda olduğunu savunmuştur.²⁸⁴

Ayaz İshaki, Türk toplumunda meydana gelen değişmelerin kadını doğrudan etkileyeceğini öngörmüş ve bu yüzden birtakım endişeler duymuştur. Kadınların yüzlerini açması, eş seçmede özgür olmaları, toplumsal hayatın içerisinde yer almaları gibi konular dolayısıyla genç kadınların, yaşlı kadınlar ve anneleriyle aralarının açabileceğini düşünmüştür. Bu yüzden yenileşme hareketleri devam ederken aile hayatını tehlikeye atacak durumların göz önünde bulundurulması gerektiğini savunmuştur. Kadınların meslek sahibi olmaları konusunda Avrupa kadınlarını ve Rus kadınlarını örnek gösteren Ayaz İshaki, Rus istatistiklerine göre ilk ve ortaokul öğretmenlerinin %70'inin kadın olduğunu ve Rusların deneyimlerinden faydalanılması gerektiğini düşünmektedir.²⁸⁵

Ayaz İshaki, Türk Yurdu dergisinde yayımlanan “Türk Kadını” başlıklı makalesinde Türk kadınlarını; vatanperver ve fedakâr olarak nitelendirmiş ve gerektiği takdirde Türk kadınının askerlik görevini dahi yapabileceğini silahaltına girecek kadar cesur olduklarını söylemiştir. Türk kadınını toplumun merkezine koyan Ayaz İshaki, toplumu selamete erdirecek gücün kadınlar olduğunu dile getirmiştir. Ayaz İshaki kadınları bir toplumun refah seviyesini doğrudan gösterecek kadar önemli olduğunu savunmuştur.²⁸⁶

Ayaz İshaki edebi eserlerinde de kadını hep değerli görmüş ve kahramanlarının büyük bir kısmını kadınlardan seçmiştir. Özellikle Muallime, Üstadbike, Züleyha, Üyge Taba, Beklenen Gelin ve Üstad Bike isimli eserlerinde kadınlar önemli bir yer tutmuştur ve kadınların Türk toplumundaki yeri ve aslında olması gerektiği yer hakkında bilgiler verilmiştir. Bunun yanında ruslarla yapılan mücadelelerde gösterdikleri cesaretli davranışlar ve vatanları uğruna yapabilecekleri fedakârlıklar ele alınmıştır.

²⁸⁴ Şahin, 2018, 62.

²⁸⁵ Kanlıdere, 2019, 84-85.

²⁸⁶ İshaki, A. (1926b). “Türk Kadını”. *Türk Yurdu*, 3 (15). 335-338.

5.5. Çağdaşlarının Gözünden Ayaz İshaki

Mücadelesini sürdürdüğü yıllarda, birçok düşünür ve devlet büyüğü ile temasta bulunan Ayaz İshaki hakkında, hem yaşadığı dönemde hem de vefatının ardından birçok görüş beyan edilmiştir. Bu görüşler bazen siyasi kişiliği, bazen edebi şahsiyeti, bazen de faaliyetlerine yönelik övgüler şeklinde olmuştur.

Ayaz İshaki ile bizzat tanışması 1903 yılında Kazan'daki Pasaj Otelinde gerçekleşen Yusuf Akçura, ilk tanışmaları esnasında daha önceden okuduğu İshaki eserlerinden hareketle onun fikirlerine inanmış ve onu kendisini milletine fedaya amade, iyi ahlaklı ve idealist bir şair olarak nitelendirmiştir. Kongreler döneminde aralarında geçen tartışmaları ise fikirlerin tartışması olarak nitelendirmiştir ve şahsi münasabatlara etki etmediğini söylemiştir.²⁸⁷

Akçura, Ayaz İshaki'nin fedakâr bir yapıda olduğunu da dile getirmiştir. Buna gerekçe olarak ise, İdil-Ural davasında verdiği mücadeleyi göstermiştir. Akçura'ya göre Ayaz İshaki, kendi fikirlerini savunurken bile halkının istiklal mücadelesi için sonuna kadar savaştığı ve bu davadan vazgeçmemiştir.²⁸⁸

Akçura, Kazan Muhbiri gazetesinin 1906 yılı 179. sayısında, Ayaz İshaki'nin yayınladığı ilk eseri gördüğünde İshaki için yeni ve büyük bir yetenek doğdu demiştir. Cemaleddin Velidi Vakit gazetesindeki bir yazısında Ayaz İshaki'nin sanatı sanat için değil ahlak için kullandığını ve eserlerindeki idealin ahlak olduğunu belirtmiştir. Sait Rami 1907'de yazdığı makalesinde Ayaz İshaki'nin az rastlanan bir yazar olduğunu ve böyle bir şahsın varlığı halkımız için her zaman gereklidir demiştir. Alimcan İbrahimov ise aralarında belirgin fikir ayrılıkları bulunmasına rağmen Ayaz İshaki hakkında büyük ve seçkin bir yazar tabirlerini kullanmıştır.²⁸⁹

Ayaz İshaki'nin kısa bir biyografisini yazmış olan Necip Asri, İshaki'nin hayatını zindanlarda sürgünlerde geçirirken kaygısız bir şekilde oturup eserlerini süsleyecek zamanı olmadığını, eserleri ivedilikle yazıp matbaaya verdiğini ve eserlerini pek düzeltmediğini

²⁸⁷ Kanlıdere, 2019, 31-32.

²⁸⁸ Kanlıdere, A. (2011). "Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshaki'nin (1878-1954) Fikrî Serüveni". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (24), 63.

²⁸⁹ Azap, 2015, 305.

söylemiştir.²⁹⁰ Necip Asri aynı zamanda Ayaz İshaki için, İstibdat yönetimi altında bile mücadelecei tavrından ödün vermeyen güçlü bir şahıs olarak bahsetmiştir.²⁹¹

Cafer Seydahmet ise yaklaşık 25 yıldır tanıdığı Ayaz İshaki'nin tek bir an bile ümidini kaybettiğini görmediğini söylemiştir. Seydahmet'e göre Ayaz İshaki'yi ne zulüm ne de fakirlik engelleyebilmiş ne tehditler yolundan şaşırtabilmiştir ne de yaşlanması mücadelesini durdurabilmiştir. Ayaz İshaki bu mücadele ruhunun iman kuvvetinin canlı bir örneği olduğunu söylemiştir. İshaki'nin bu gayelerinin ise tamamen milliyetçi bir kişilik olmasına bağlamıştır.²⁹²

M. Abdullin, S. Batıyef'in etkisinde kaldığı ve birlikte yazdıkları Burjuvaz yalancılar adlı makalesinde İshaki'den halk düşmanı değil, Sovyet yönetiminin düşmanı ifadesini kullanmıştır.²⁹³ Bu görüşe katılmak mümkündür. Çünkü Ayaz İshaki hem edebi eserlerinde hem de gazetelerindeki yazılarında Rus halkına düşmanlık beslememiştir ve Rus halkının da Rus yönetim sistemi altında acı çektiği yönünde görüşler beyan etmiştir.

Ünlü edebiyatçı Abdurrahman Sadi, Tatar Edebiyatı Tarihi adlı eserinde Ayaz İshaki'nin edebi yönünden bahsederek, güçlü Tatar yazarlardan biri olarak bahsetmiştir. İshaki'nin eserlerinde konu olarak genellikle zenginleri ve ilerlemeye engel olan ruhani sınıfı ele almış ve onları tenkit ederek yol göstermeye çalışmıştır.²⁹⁴

İshaki'nin ölümünden sonra Münih'te düzenlenen anma töreninde konuşan Ukraynalı muhacirlerin lideri Dr. Witwitski, İshaki'nin ölümünün yalnızca Rusya'daki Müslümanlar için değil, kendileri için de büyük bir kayıp olduğunu dile getirmiştir. Çünkü İshaki'nin hürriyet mücadelesinin kendileri için de önemli bir örnek teşkil ettiğini belirtmiştir. Ölümünden birkaç gün önce Ayaz İshaki'yi gören Türkistan muhacirleri adına konuşan Dr. Aman Berdimurat, İshaki'nin son anlarına kadar bilincini koruduğunu ve tüm arzusunun İdil-Ural'un bağımsızlığı olduğunu söylemiştir. Gençleri birlikte hareket etmeye çağıran İshaki'nin, Rus olmayan halkların bağımsızlığı için mücadele sancağını bırakmamalarını istediğini dile getirmiştir. Kalmuk milli mücadelesinin önderi Dr. Şamba

²⁹⁰ Taymas, 1979, 174.

²⁹¹ Şahin, 2018, 103.

²⁹² Seydahmet, C. (1979b). 'Ayaz İshaki'. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası. s.76.

²⁹³ Musabay, 1979a, 131.

²⁹⁴ Musabay, 1979b, 36.

Balina Bey, İdil-Ural Federasyonuna değinerek o dönemin şartların uygun olmamasından ötürü sonuca ulaşamadığını ancak halk mücahitlerinin Ayaz İshaki'nin yolundan gitmeleri durumunda başarıya ulaşabileceklerini söylemiştir.²⁹⁵

Azerbaycanlı mücahit Dr. Orayıs ve Bay Ömer ile Belaruslu mücahit Mr. Kabiş ve Ukraynalı Mr. Dovgal, Ayaz İshaki'nin verdiği bağımsızlık mücadelesinin yalnızca Rusya Müslümanları için değil aynı zamanda Rus olmayan tüm halkların mücadelesi olduğu görüşünde birleşmişlerdir. Kırımlı E. Kırımlı ise Ayaz İshaki'nin büyük bir Türk olduğunu ve Rusya'da zulmedilen tüm halkların Ayaz İshaki'nin bu mücadelesinden dolayı hiçbir zaman adının unutulmayacağını söylemiştir.²⁹⁶

A. Vahap Yurtsever, Ayaz İshaki'nin yalnızca seçkin bir kişi olarak sayısız eser bırakmakla kalmadığını ve kurtuluş mücadelesinin yolunu çizen, sorumluluğu kendi üzerine alan siyasi bir önder olduğunu söylemiştir. İdil-Ural milli mücadele hareketi denilince akla gelen ilk ismin Ayaz İshaki olduğunu ve dost-düşman herkesin İshaki'nin bu mücadelesini takdir ettiğini dile getirmiştir.²⁹⁷

Ayaz İshaki'nin ölümünün ardından Azerbaycan dergisinde Ayaz İshaki'ye hitaben yazı kaleme alan M. Emin Resulzade, bu yazısında: ‘‘Aziz arkadaş, büyük mücahit, ruhun şadolsun! Yatağında rahat uyu, arkanda takdirkâr bir millet, bir gençlik bıraktın; bunlar senin izinden gidecek, İdil-Ural kurtuluşunu tahakkuk ettireceklerdir.’’²⁹⁸ demiştir.

Alioğlu Fadliy ise Ayaz İshaki'nin eserlerinin ebediyen yaşayacağını ve İshaki'nin kendi halkının diğer halklar gibi özgürce yaşaması için ömrünü feda edip yorulmadan çalıştığını söylemiştir. Her zaman kendi menfaatlerini göz ardı ederek halkı için hapisanelerden ve ölümden korkmamıştır. Fadliy'e göre İshaki, Milli Yol dergisinde Rusya Müslümanlarını bütün dünyaya tanıtarak halkın istek ve beklentilerini korumuştur.²⁹⁹

²⁹⁵ Veli, M. (1979). ‘‘Bir Canlı Merasim’’. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 348-349.

²⁹⁶ Veli, 1979, 349.

²⁹⁷ Aküzüm, 1979, 108.

²⁹⁸ Resulzade, M. E. (1979). ‘‘Ayaz İshaki Merhum İçin’’, Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 319.

²⁹⁹ Fadliy, 1979, 309.

Tatarların büyük şairi Abdullah Tukay, ‘‘Kim o?’’ adlı şiirinde İshaki hakkında: Milletimizi uyandıran, terakkiye ulaştıran, aydınlığa çıkaran adam, o bir milletin yok olmasının ne olduğunu anlatan, düşmanlarımızı açıklayan, engelleri aşan, bizim hem güldürüp hem ağlatan adam demiştir.³⁰⁰ Abdullah Tukay, Tan gazetesinin Çar idaresi tarafından kapatılmasının ardından Tavış adlı gazeteyi çıkaran Ayaz İshaki’ye ‘‘Tavış’’ adlı bir şiir yazmıştır.³⁰¹

Büyük Tatar şairi Abdullah Tukay, Ayaz İshaki’nin yaklaşık altı yıl boyunca devam eden sürgün ve hapis hayatından sonra Petersburg’da İl gazetesini çıkardığını duyduğunda, basın faaliyetlerine yeniden dönen İshaki’ye duyduğu hayranlığı dile getirmek için ‘‘Muharrirge’’ (Yazara) adlı bir şiir yazmıştır. Bu şiiri yazdıktan iki ay sonra da ne yazık ki ölmüş ve Ayaz İshaki ile şahsen tanışma fırsatı bulamamıştır.³⁰²

Abdullah Tukay’ın kaleme aldığı Muharrirge şiirinden bir bölüm aşağıdaki gibidir:

Kitmesin keyfin, muharrir, dırseler dehri saña;
Sen gasel vir anlara, ger virseler zehri saña.
(Kaçmasın keyfin yazar, derlerse maddeci sana)
(Sen bal ver onlara, eğer verirlerse zehri sana.)
Bençe sizni cahılanın sevmesi lazım değil,
Sevmesin, varsın sirayet itmesin cehli saña.
(Bence sizi cahillerin sevmesi lazım değil,
(Sevmesin, varsın sirayet etmesin cehli sana.).³⁰³

Ayaz İshaki, Rusya’daki Rus olmayan tüm milletler için mücadele etmiş bir yazar ve siyaset adamıdır. Bu sebeple onunla aynı mücadelede yer alan şahıslar onun cenaze merasimine katılmış ve ardından kaleme aldıkları yazılarda onun meziyetlerini dile getiren noktalara değinmişlerdir. Sovyet basınında ise Ayaz İshaki’yi karalama ve kötüleme politikası uzun yıllar sürmüştür. Ancak hedefleri uğruna, milleti için yılmadan mücadele eden Ayaz İshaki’yi karalama çalışmaları başarıya ulaşamamıştır.

³⁰⁰ Çetin, Ç.Z. ve Yılmaz H. (Editörler). (2009). *Ayaz İshaki Hikâyeler Seçmeler*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 8.

³⁰¹ Şamil, 1979, 321-322.

³⁰² Özkan, 1996, 462.

³⁰³ Özkan, 1996, 462.

6. SONUÇ

Muhammed Ayaz İshaki gazeteci, yazar, düşünür ve siyasi bir liderdir. Rusya'nın asimilasyon politikası altında yaşayan Rusya Müslümanlarından Kazan Tatarı olan ruhani bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Ayaz İshaki, medrese dönemlerinden itibaren ilim konusunda ön plana çıkmıştır. Küçük yaşta Kur'an okumayı öğrenmesinin ardından Arapça eserler okumaya başlamış ve medrese dönemlerinde de sivrilmiş bir öğrenci olmuştur. Çağın gereği olarak Rusça öğrenmenin önemini fark etmiş ve toplumda karşı çıkılmasına rağmen Rusça öğrenerek, Rus eserlerini okumuş ve Rus edebiyatından etkilenmiştir. Aynı zamanda İslam dünyasının eserlerini de imkân buldukça okumuş ve büyük ölçüde bu eserlerin de etkisinde kalmıştır. O dönemin Rusya Müslümanları arasındaki yenileşme hareketi olarak ortaya çıkan "cedidçilik" hareketinin rüzgârına da kapılan Ayaz İshaki, öğretmenlik yaptığı dönemde Kazan kentinde Cedidçi tarza eğitim veren ilk öğretmen olmuştur.

Eğitim hayatında dönüm noktası olan Rus-Tatar öğretmen okulunda Şakirtlik isimli sosyalist bir hareket kurarak siyasi faaliyetlere girişmiştir. Çarlık karşıtı politikaları bulunan bu öğrenci teşkilatı, tüm halklara eşit haklar verilmesini talep etmiştir. Sosyalizm görüşüyle milliyetçi hedeflerine ulaşmaya çalışan Ayaz İshaki, en baştan beri ilk olarak kendi milletinin terakkisi için çalışmıştır. Arkadaşlarıyla birlikte kurduğu Tangçılık adlı hareketin durdurulamaz savunucu olan Ayaz İshaki'nin görüşleri bu hareket doğrultusunda şekillenmiştir. O dönem tangçılar/tançılar adıyla bilinen bu grup sert üsluplarıyla dikkat çekmiştir. Dönemin getirdiği tecrübelerle birlikte yavaş yavaş sosyalist çizgiden kayarak milliyetçi cephenin amansız bir savunucusu olmuştur. Ayaz İshaki'nin milliyetçi cepheye geçmesinde, sosyalist görüşlerin 1905 ve sonrasında vaadlerini yerine getirmemiş olması büyük bir etken olmuştur. Bolşevik Devrimi sonrasında, Rusya Müslümanları aydınları arasından sosyalizm görüşüne sempati duyanlar ortaya çıkmış olsa da Ayaz İshaki sosyalizm treninden indiğini beyan etmiş ve hayatının sonuna kadar milliyetçi çizgide faaliyet göstermeye devam etmiştir.

Asırlardır Rusya'nın boyunduruğu altında yaşayan halkının uyanması için bir dizi faaliyetler gösteren Ayaz İshaki, en çok basın-yayın yoluyla halkı aydınlatmayı amaçlamıştır. Gazeteleri ve mecmuaları defalarca Rus sansürüne uğramış ve defalarca kapatılmıştır. Bunun sonucunda da uzun yıllar hapis ve sürgün hayatı yaşamasına rağmen

yılmayan Ayaz İshaki bir yolunu bulup hemen yeni bir gazete çıkarmıştır. Aktif olarak gazetecilik yapmadığı dönemde ise edebi eserler yazarak mücadelesine devam etmiştir.

Gazeteciliğinin yanında iyi bir yazar olan Ayaz İshaki, edebi eser kaleme almaya öğrencilik yıllarında başlamıştır. İlk eserleri ses getirmese bile zamanla kıymeti anlaşılmıştır. Ayaz İshaki eserlerinde konularını yakın çevresinden almıştır. Çevresindeki zenginlerin, kadınların ve gerici ruhani sınıfın üyelerinden kahramanlar yaratmıştır. İshaki böylelikle halka inmiş ve halk arasından kahramanlarla daha anlaşılır bir dil kullanmıştır. Zaten Ayaz İshaki eserlerinde güzellik kaygısı gütmemiştir. Hedefi yalnızca halka yol göstermek olmuştur. İlk dönem eserlerinde halkın uyanışını amaçlayan İshaki, ikinci dönem eserlerinde Ruslarla eşit haklara sahip olmak amacıyla halkı mücadeleye çağırmıştır. Üçüncü ve en önemli aşamada ise bağımsızlık fikrini halka aşılayıp, bu yönde faaliyet göstermeyi amaçlamıştır.

Yazı işlerinin yanı sıra siyasi bir önderlik özelliği taşıyan Ayaz İshaki, Rusya Müslümanlarının siyasete yöneliş aşamasının aktif katılımcılarından olmuştur. Rusya Müslümanlarının düzenlediği kongrelere katılmış, tertip edilmesi aşamasında ve kongrelerde alınan kararlarda doğrudan etkili olmuştur. Gerek Çarlık döneminde gerekse Bolşeviklere karşı mücadele hep en ön safta yer almış ve mücadeleden vazgeçmemiştir. Geçici olarak kurulan İdil-Ural Devleti'nin teşkilatlanmasında aktif rol almıştır.

Yönetimin Bolşeviklere geçmesi sonucundan memleketini terk etmek zorunda kalan Ayaz İshaki bir daha memleketine dönememiştir. Muhaceret hayatında Avrupa'da, Türkiye'de, Orta Doğu'da ve Doğu Asya'da aktif olarak faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Türkiye'de yaşadığı dönemde gazetecilik işiyle uğraşmış ve Türk basınında birçok dergiye makaleler yazmıştır. Daha sonra Varşova'ya yerleşen İshaki, burada Rusya mağduru devletlerin temsilcisi olan Promete hareketine katılmıştır.

Promete hareketinin yayın organı olarak nitelendirebileceğimiz Milli Yol / Yana Milli Yol dergisini çıkaran Ayaz İshaki, bu vasıtaıyla hem Sovyet hâkimiyetindeki vatandaşların sesini dünyaya duyururken hem de Sovyet hâkimiyeti altındaki Müslümanlara dünyada gelişen haberleri vermiş ve onları teşkilatlandırmaya çalışmıştır.

Doğu Asya'daki Rusya Müslümanlarıyla da özel olarak ilgilenen İshaki, Japonya, Çin, Mançurya ve Kore'ye yaptığı, yaklaşık üç yıl süren seyahatinde teşkilatlandırma çalışmalarıyla uğraşmıştır. Bölgede birçok konferans vererek birliklerini sağlamlaştırmayı amaçlayan Ayaz İshaki, Sovyet hâkimiyetindeki İdil-Ural halkıyla bağların kopmaması için mücadele etmiştir. Doğru zaman geldiğinde mücadelenin başarıyla sonuçlanacağına hep inanmıştır. Yalnızca İdil-Ural halkının bağımsızlığı için mücadele etmemiş, yaşadığı dönemde gündemde olan konular hakkında da halka yol göstermeye çalışmıştır.

Doğu Asya seyahatinin ardından yeniden Avrupa'ya dönen Ayaz İshaki, İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte Polonya'dan ayrılarak Türkiye'ye yerleşmiştir. Vefat ettiği 22 Temmuz 1954 tarihine kadar Türkiye'de yaşamıştır. Vasiyeti üzerine İstanbul Edirnekapı'daki Yusuf Akçura'nın mezarının yakınına defnedilmiştir.

Ayaz İshaki yalnızca kendi halkı için değil ezilen tüm halklar için mücadele etmiştir. Bağımsızlık düşüncesini bir an olsun aklından çıkarmayan Ayaz İshaki son nefesine kadar İdil-Ural Türkleri'nin bağımsızlık mücadelesinin en ateşli savunucusu olmuştur. Yana Milli Yol dergisinden dediği gibi "Fikir hiçbir zaman ölmediği gibi, bizim İdil-Ural istiklal fikri de hiçbir zaman ölmeyecektir." düşüncesine hep sadık kalmış ve bu uğurda ömrünü adanmıştır.

KAYNAKLAR

- Agay, H. (1979). Muhammed Ayaz İshaki Bey'in Uzak Doğu'daki İctimai Faaliyeti., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 53-59.
- Agi, E. (1979). Ayaz İshaki Cenapları., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 60-68.
- Akış, A. (1979). (a). Anılar (1885-1919 Anlatan Ayaz İshaki)., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 295-305.
- Akış, A. (1979). (b). İdil-Ural Milli Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshaki., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 1-22.
- Akış, A. (2002). *Aklımda Kalanlar*. (Birinci Baskı). Ankara: Neyir Matbaacılık.
- Akpınar, Y. (2016). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri II Fikri Eserleri*. (Beşinci Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aküzüm, F. (1979). Doğumunun 100. Yıldönümü Münasebetiyle., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 108-111.
- Alp, A. (2014). Rusya Müslümanlarının İlk Siyasi Toplantısı., A. Çetin (Editör). *Tarihin ve Tarihçinin İzinden*. (Birinci Baskı). Ankara. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 425-442.
- Alp, A. (2010). *Kazan Tatarlarının Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Andican, A. (2020). *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Argunşah, H. (1996). Ayaz İshaki'nin Edebi Kişiliği ve Üyge Taba Romanı., A. Yuvalı, M. Argunşah, M. Keskin ve A. Öztürk. (Editörler). *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, (Birinci Baskı). Kayseri. Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, s.53-65.
- Asri, N. (1328). *Şimali Türk Ediplerinden Ayaz İshaki*. İstanbul: Tanin Matbaası.
- Ayda, A. (1991). *Sadri Maksudi Arsal*. (Birinci Baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Azap, S. (2015). “Ayaz İshaki'nin Üyge Taba (Eve Doğru) Romanında Milli ve Dini Uyanış”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (34), 303-312.

- Bilgin, M. S. (2006). “İkinci Dünya Savaşı Sonrası Uzak Şark Türklerinin Sovyet Esareti Altına Düşmesi ve Ayaz İshaki’nin Siyasi Mücadelesi”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (160), 161-168.
- Bozkurt, G. S. (2008). *Rusya Müslümanlarının Kimlik Arayışı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Burbiel, G. (1979). Gayaz İshaki’nin Tatar Edebiyatındaki Yeri., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 133-140.
- Çağatay, S. (1979). (a) Ayaz İshaki’den Anılar., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, 289-294.
- Çağatay, S. (1979). (b) Muhammed Ayaz İshaki., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 255-288.
- Çağatay, T. (1979). Büyük Türklük Mücahidi Ayaz İshaki., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 89-95.
- Çetin, Ç. Z. ve Yılmaz, H. (Editörler). (2009). *Ayaz İshaki Hikâyeler Seçmeler*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 7-13.
- Demir, A. (2016). “Ayaz İshaki ve Türk Dilinin Sadeleşmesi Sorunu: Yeni Lisan Hareketi Öncesinde Kazan-İstanbul Hattında Bir Erken Entelektüel Tartışma (1909)”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 13 (1).7-31.
- Demiroğlu, H. (2012). *Ülfet Gazetesi 1905-1907 Yılları Arasında İdil-Ural Türklerinin Sosyo-Kültürel ve Siyasi Faaliyetleri*. (Birinci Baskı). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Devlet, N. (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Devletşin, T. (1979). Türklerin Birliği ve Hürriyeti Uğrunda Yorulmak Bilmeyen Savaşçı., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 23-34.
- Devletşin, T. (1981). *Sovyet Tataristan’ı*. (Çev. M. Emircan). Ankara: Sevinç Matbaası.
- Dündar, A. M. (2006). *Panislamizm’den Büyük Asyacılığa*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Dündar, A.M. (2007). “Tokyo Mahalle-i İslamiyesi ve Molla Muhammed Gabdulhay Kurbangali”. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara: Presmat Matbaa. 1219-1220.

- Dündar, A. M. (2011). “Japon Resmi Belgelerine Göre Ayaz İshaki ve Japonya’daki Faaliyetleri”. *Türk Yurdu*, 31 (287). 100-105.
- Erbirsın, D.H. (2016). *İdil-Ural Muhacir Siyasi Edebiyatında Yana Milli Yul ve Ayaz İshaki’nin Siyasi Söylemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ereli, M. (1955). “Bir Mücahidin Hayatı”. *Milli Mücahit ve Milli Edip Ayaz İshaki*. (İdil-Ural Mecmuasının Birinci Sayı İlâvesidir) , İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1, 7-23.
- Fadli, A. (1979). Ben Ayaz Agay’ı Nasıl Tanıdım., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 306-309.
- Geçer, G. O. (1990). “Ayaz İshaki’nin Çarlık Rusya’sı ve Türkiye’deki Gazetecilik Faaliyeti”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (4), 101-112.
- Güngör, Ş. (1994). *Yana Milli Yul (Yeni Milli Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli) nin Siyasi Görüşleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Hablemitoğlu, N. (2005). *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri (1905-1917)*. (İkinci Baskı). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Hablemitoğlu, N. (2014). *Gaspıralı İsmail*. (Birinci Baskı). İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Hayit, B. (2004). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*. (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Hıdıraliyev, D. (2001). *Mustafa Çokay Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri*. (Birinci Baskı). Ankara: Yeni Avrasya Yayınları.
- İffet, S. (1979). Ayaz Efendi’nin Edebi Hizmetinin 40 Yılı Doldurması Münasebetiyle., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 158-161.
- İlgar, İ. (1990). *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi*. (İkinci Baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İshaki, A. (1925). “Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler”. *Vakit*, Nr. 2858, 3.
- İshaki, A. (1926). (a). “Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese”, *Türk Yurdu*, 3 (16), 421-432.
- İshaki, A. (1926). (b). “Türk Kadını” *Türk Yurdu*, 3 (15), 335-342.
- İshaki, A. (1929). “ Birlik ve Bölünme Yolları”, *Milli Yol*, (13), 1-5.
- İshaki, A. (1931). “Pelerins Rogues Ou La Duplicite Des Bolcheviks”. *Promethee*, (52). 21-24.
- İshaki, A. (1938). “Millet Meclisinin Yirmi Yıllık Bayramı”. *Yana Milli Yol*, (3), 2-6.

- İshaki, A. (1967). *Üyge Tabı Eve Doğru*. (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınevi
- İshaki, M. A. (1979). Gazetecilik İşinde 25 Yıl., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 226-252.
- İshaki, A. (2014). *İdil-Ural Devleti*. (Çev. B. Kodaman). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Eserin orijinali 1927’de yayımlandı).
- Kaçalin, M. (2000). “İdilli Muhammed Ayaz İshaki”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 474-476.
- Kaflı. K. (1979). Bir İstiklal Kahramanı.. T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 79-80.
- Kamalieva, A. (2009). *Romantik Milliyetçi Ayaz İshaki*. (Birinci Baskı). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kanlıdere, A. (2011).”Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshaki’nin (1878-1954) Fikrî Serüveni”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. (24), 63-94.
- Kanlıdere, A. (2012). “Ayaz İshakî (1878-1954) ve Türkiye’de Türkçülük Fikrinin Evrimi”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. (27), 77-124.
- Kanlıdere, A. (2019). *Sosyalizm’den Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshaki*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kasımov, B. (2009). *Milli Uyanış*. (Çev. F. Açık). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. (Eserin orijinali 2002’de yayımlandı).
- Kızır. E. (2016). “Promete Hareketi”, *Ötüken Dergisi*, (144), 132-136.
- Kurat, A. N. (1966). “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3-4 (24), 95-194.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*. (İkinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Levend, A.S. (2010). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: Dil Derneği Yayınları, 307-309.
- Maraş, İ. (2002). *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 112-113.
- Matsunaja, A. (2004). Ayaz İshaki ve Uzak Doğu’daki Tatar Türkleri. (Çev. R. Beşiroğlu). *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (209). (Orijinal makalenin yayım tarihi, 2004).
- Musabay, B. (1979). (a) Ayaz İshaki Hizmetlerinde İnsan Hakları Meselesi., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 121-132.

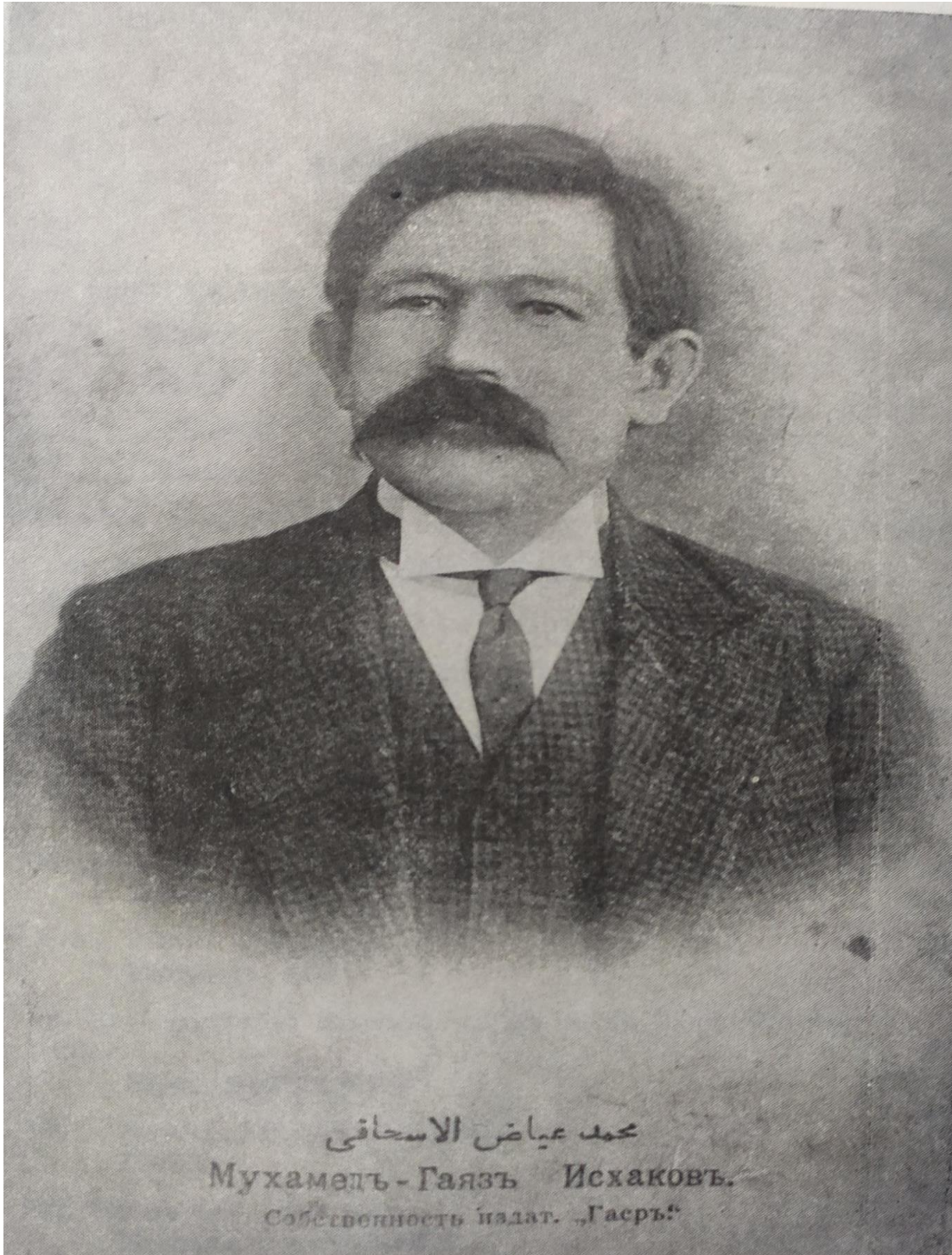
- Musabay, B. (1979). (b). Tatar Sovyet Basınında Ayaz İshaki., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 35-52.
- Mühlen, P. V. Z. (1984). *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*. (Çev. E. B. Özbilen). Ankara: Kardeş Matbaası. (Eserin orijinali 1971'de yayımlandı).
- Öner, M. (1997). "Şairini Bayrak Yapan Ülke: Tataristan", *Yeni Türkiye*, 16, 1469-1474.
- Özcan, Ö. (2000). "Muhammed Ayaz İshaki İdilli Hakkında Bir Düzeltme". *Toplumsal Tarih Dergisi*, (84), 33-35.
- Özkan, F. (1996). "Tataristan'daki Sosyal ve Siyasi Fikir Hareketleri İçinde Ayaz İshaki'nin Yeri". A.Yuvalı, M. Argunşah, M.Keskin ve A. Öztürk. (Editörler). *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, (Birinci Baskı). Kayseri. Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, s.459-463.
- Rami, S. (1979). Medrese Hayatı., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 195-202.
- Rasulov, A. (2017). *Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki İlişkiler*. (Çev. A. Ünal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı).
- Rorlich, A. A. (1984). *Komünist İdaresindeki Volga-Ural Müslümanları*. (Çev. A. E. Uysal). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları. (Eserin orijinali 1982'de yayımlandı).
- Seydahmet, C. (1979). (b). Ayaz İshaki., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 75-78.
- Seydahmet, C. (1979). (a). Kazan Edebiyatı ve Ayaz İshaki., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 150-157.
- Şahin, S. (2018). *Ayaz İshaki'nin Hayatı ve Fikirleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Şahmay, H. (1979). Edibimiz Ayaz İshaki., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 310-312.
- Şenol, H. (2007). *Prof. Dr. Saadet İshakî Çağatay'ın Yaşam Öyküsü*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ayaz-Tahir İdil-Ural Vakfı.
- Şamil, S. (1979). Ayaz İshaki., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 320-323.

- Şigabdinov, R. N. (2017). Rusya ve Türkistan Arasında Zeki Velidi Togan: Bir Alimin Siyasi Faaliyetleri., S. Acar. (Editör). *Zeki Velidi Togan İlmi Hayatı, Eserleri, Siyasi Faaliyetleri ve Hatıralar*. Birinci Baskı. Ankara. Akçağ Yayınları, s. 255-373.
- Şimşir, S. (2009). *Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler*. (Birinci Baskı). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık,
- Tahir, A. (1979). Ayaz İshaki'nin Milli Yol ve Milli Bayrak'taki Yazılarının Konuları., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 112-120.
- Tansel, F. A. (1982). *İdilli, Ayaz İshaki*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taymas, A. B. (1954). "İki Söz". *Türk Dili Dergisi*, 4(37), 17-26.
- Taymas, A. B. (1966). *Kazan Türkleri Türk Tarihinin Hazin Yaprakları*. (İkinci Baskı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Taymas, A. B. (1968). *Rus İhtilalinden Hatıralar*. (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Taymas, A. B. (1979). Ayaz İshaki-İki Söz., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 167-176.
- Türkoğlu, İ. (2006). *Müslüman Kongreleri*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Cilt 32). İstanbul. 96-98.
- Ufalı, A. S. (1955). "Ayaz İshaki İdilli". *Dergi*, (3), 107-120.
- Uralgiray, Y. (1979). Muhammed Ayaz İshaki., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 96-103.
- Ülküsal, M. (1979). Ayaz İshaki İdilli., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 313-315.
- Yasin, H. (1979). Halkımızın Mürebbisi., T. Çağatay, A. Akış, S. Çağatay, H. Agay. (Editörler). *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti*. Birinci Baskı. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s. 329-332.
- Zenkovsky, A. S. (1971). *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*. (Çev. İ. Kantemir). İstanbul: Üçdal Yayınları.
- Zeyrek, Y. (2003). *Ali Akış Hayatı ve Faaliyetleri*. (Birinci Baskı). Ankara: Neyir Matbaacılık.

EKLER

EK-1. Ayaz İshaki'nin en çok tanınan ve dağılan fotoğrafı (1911)

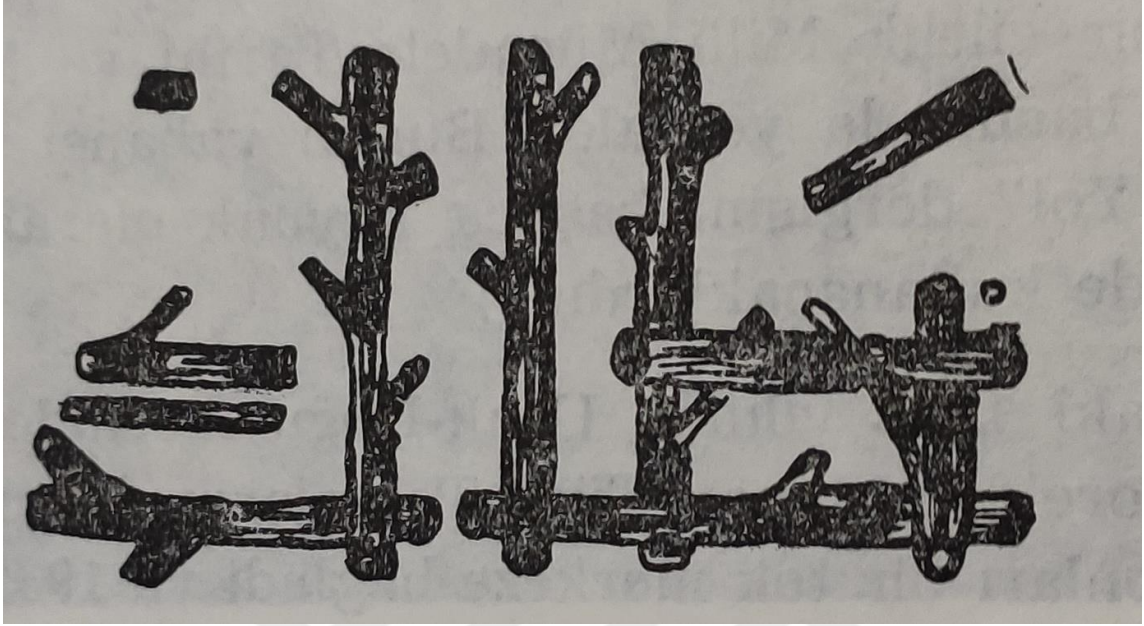
Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti. Birinci Baskı.1979. Ankara. Ayyıldız Matbaası. Giriş Sayfası.

EK-2. Yusuf Akçura ile birlikte bir fotoğrafı (İstanbul,1931)

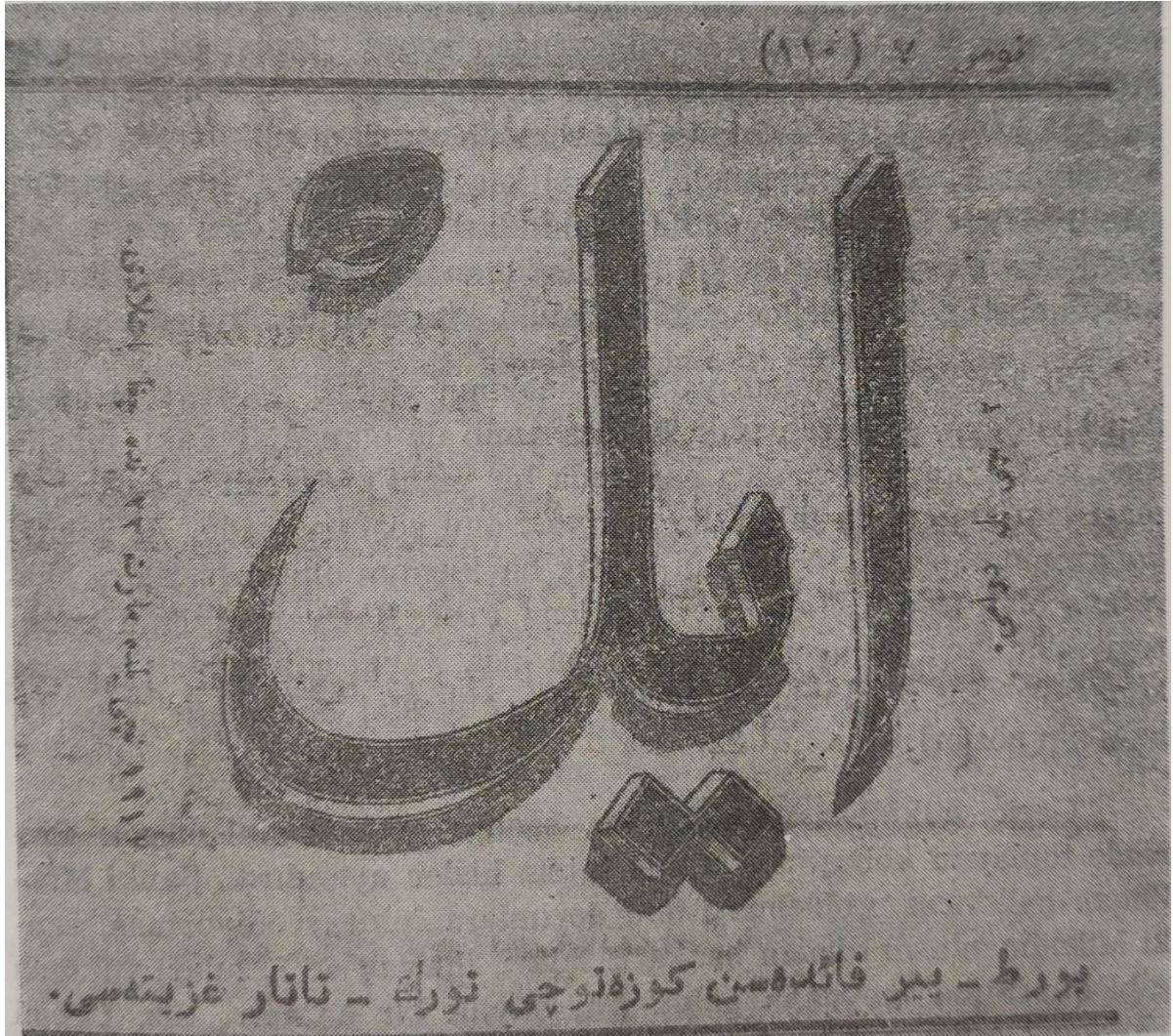
Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti. Birinci Baskı.1979. Ankara. Ayyıldız Matbaası. s.282

EK-3. Tan gazetesinin başlığı

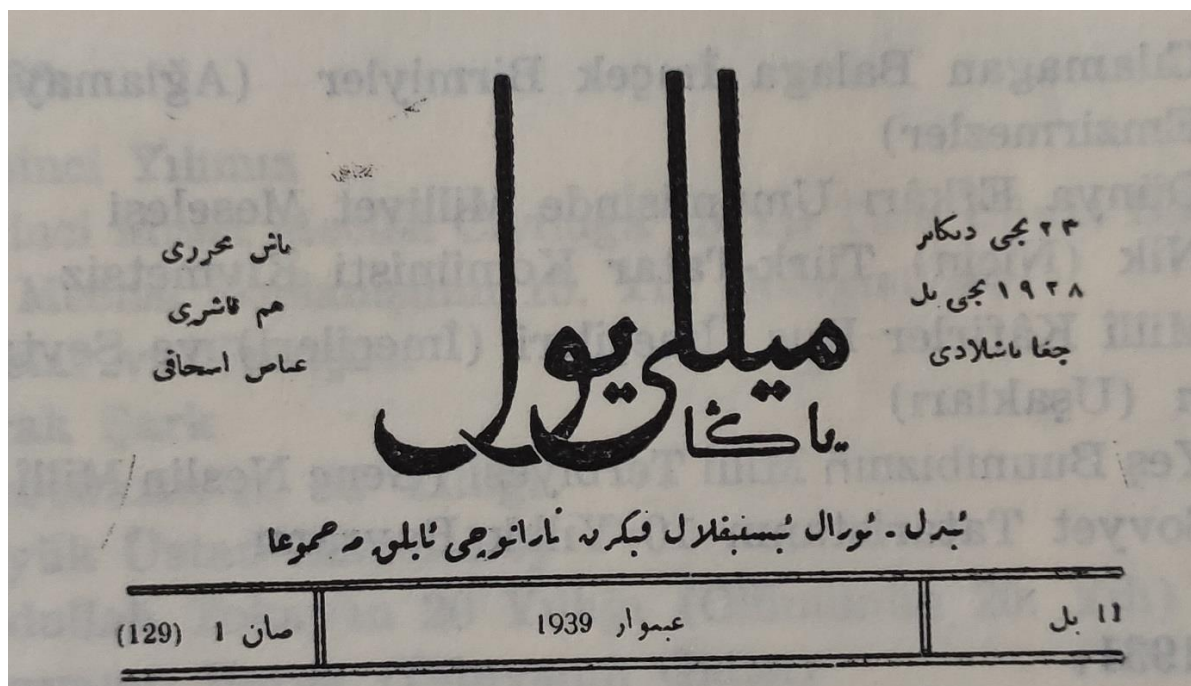
Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti. Birinci Baskı.1979. Ankara. Ayyıldız Matbaası.s.12.

EK-4. İl gazetesinin başlığı

Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti. Birinci Baskı.1979. Ankara. Ayyıldız Matbaası, s.29.

EK-5. Yana Milli Yol mecmuasının başlığı

Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti. Birinci Baskı. 1979. Ankara. Ayyıldız Matbaası. s.113

EK-6. Milli Bayrak gazetesinin kapağı

Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti. Birinci Baskı.1979. Ankara. Ayyıldız Matbaası. s.118

EK-7. Rusya Esiri Türk İlleri Cephe Birliği Toplantısına katılan liderler

Ayaktakiler: Mustafa Çokay, Mehmet Giray, Mustafa Vekili.

Ön sıra: Mir Yakup Mehtiyev, Cafer Seydahmet Kırimer, Ayaz İshaki, Mehmet Emin Resulzade. Paris 1936.

Ahad Andican, (2020). Ceditizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, İstanbul: Ötüken Neşriyat. S. 330.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Baba, Mert Can
Uyruğu : T.C.
Doğum tarihi ve yeri : 12.10.1992 Kaman
Telefon : 05424453600
e-mail : mertcbaba@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Gazi Üni. SBE. Genel Türk Tarihi	2015- Devam Ediyor
Lisans	Gazi Üniversitesi GEF Tarih Öğrt.	2015
Lise	Kaman Anadolu Öğretmen Lisesi	2010

Yabancı Dil

İngilizce

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..